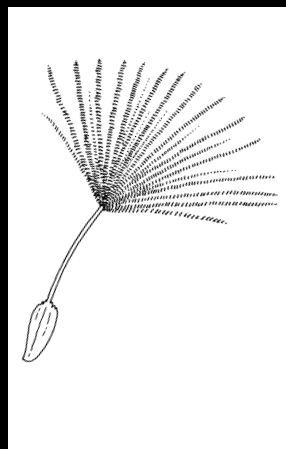

BENGT-ERIK ANDERSSON
KERSTIN STRANDER

Skolan, familjen och framtiden

Social sårbarhet hos unga

Bengt-Erik Andersson

Kerstin Strander

Skolan, familjen och framtiden

Social sårbarhet hos unga

Rapport 1 från FABASKO-projektet

Individ, omvärld och lärande/Forskning nr 9

Institutionen för individ, omvärld och lärande
Lärarhögskolan i Stockholm (2001)

Detta forskningsprojekt är bekostat med anslag från
Axel och Margaret Ax:son Johnsons stiftelse.

Individ, omvärld och lärande/Forskning nr 9

utgiven av

Institutionen för individ, omvärld och lärande

Lärarhögskolan i Stockholm (2001)

Box 47 308

100 74 Stockholm

Tel. 08-737 55 00

E-post: IOL-rapporter@lhs.se

Rapporten kan laddas ned i pdf-format från
<http://www.lhs.se/iol/publikationer/>

ISSN 1404-983X ISBN 91-89503-08-2

Ange källan vid kopiering och citering.

All kommersiell användning utan författarens medgivande är förbjuden.

Frågor om innehållet hänvisas till författarna.

E-post: Bengt-Erik.Andersson@lhs.se, Kerstin.Strander@lhs.se

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. BAKGRUND.....	5
Inledning	5
Syfte och frågeställningar	20
Tillvägagångssätt	21
FAST-projektet.....	22
Livsprojektet.....	23
2. SOCIAL SÅRBARHET.....	25
Teoretisk utgångspunkt.....	25
Litteraturgenomgång.....	27
Social sårbarhet och andra grupperingar i relation till systemteoretiskt tänkande under perioden 1990 och 2001.....	27
Folkhälso rapport 2001 – Sociala skillnader, utsatthet och ohälsa	29
Levnadsnivåundersökningen (LNU) år 2000.....	31
Barnrapporten – kunskapsbaserat folkhälsoarbete för barn och ungdom i Stockholms län.....	32
Skolan.....	41
Gymnasiet efter 1991	48
Regeringsuppdrag nr 8 – Utan fullständiga betyg	54
Gymnasieskolans möte med Ungdomar som Riskerar social Utslagning (GURU).....	58
Från skolan till arbetslivet.....	59
Det sociala kontraktet	61
Skolans socialisationsprocess och arbetets villkor.....	64
Dropout-problematik i ett europeiskt perspektiv	65
Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde (SOU 2001:53).....	69
Att få ingå i ett arbetsliv	70
Sammanfattning.....	75
3. RAPPORTENS SYFTE.....	83
4. METODER.....	84
Undersökningsgrupper.....	84

Undersökningsinstrument.....	86
5. BOENDE, PARTNERSKAP, UTBILDNING OCH ARBETE	89
6. SKOLAN, LIVET OCH FRAMTIDEN.....	104
Tillfredsställelse med livssituationen.....	104
Viktiga saker för livet och framtiden.....	106
Minnen från skolan.....	109
7. SYNEN PÅ SIG SJÄLV.....	122
Optimism	126
8. HÄLSA OCH VÄLBEFINNANDE	129
9. SÅRBARHET	133
Sammanfattning.....	142
10. DISKUSSION.....	146
Referenser.....	153

1. Bakgrund

Inledning

Vi har just passerat ett sekelskifte. Vid förra sekelskiftet gav Ellen Key ut en bok som hon kallade *Barnets århundrade*, i vilken hon formulerade en skarp kritik av barnens dåtida situation och skisserade idéer om hur denna skulle kunna förbättras. Man kan säga att Key anlade ett barn- och ungdomsperspektiv på hur landet Sverige fungerade. Vi skall i denna rapport också försöka anlägga ett barn- och ungdomsperspektiv när vi granskar den politik som riktar sig mot familjer, barn och ungdom och konsekvenserna av denna. Det blir då ett brett perspektiv i meningen att mycket av det som får betydelse för barn och ungdom kanske i förstone inte uppfattas som riktat mot dem. Vi menar att det ändå är viktigt att uppmärksamma sådana förhållande om man vill granska barns och ungdomars situation i dagens Sverige. Mer härom längre fram.

Den naturliga frågan närmare hundra år efter Ellen Keys banbrytande arbete är naturligtvis huruvida barnets århundrade förverkligats. Innan man griper sig an med att besvara den, måste man dock fundera över begreppet "barnets århundrade". Vad skall man lägga in i begreppet? Det finns inget självklart svar på denna fråga. Ellen Key gav själv ingen definition. För henne handlade det emellertid om att skapa den nya människan för ett nytt samhälle. Men först måste barnets levnadsvillkor förbättras. Det hon gick till kamp mot var sådant som för hennes tid framstod som missförhållanden. Tar vi ett av dessa, nämligen barnarbetet, är det inte längre en fråga som är aktuell i Sverige, även om den sannerligen är det i många länder i tredje världen. Idag kan det vara andra förhållanden, grundade i dagens värderingar, som avgör om vi skall svara ja eller nej på den ställda frågan. Med detta vill vi ha sagt att det knappast finns ett samhälle som för alla tider och kulturer kan anses vara bra eller dåligt för barnen.

Det var framför allt två missförhållanden Ellen Key förde en outtröttlig kamp mot – barnarbetet och barnagan. Även om hon medgav att Sverige

hörde "till de minst skuldbelastade i fråga om barnarbete" (op. cit. sid. 50) menade hon att här fanns mycket att göra.

1875 hade riksdagen av regeringen begärt en utredning om de minderårigas arbete. Denna utredning resulterade i en lag, som trädde i kraft 1882, i vilken barnarbetet begränsades och reducerades. Lagen kunde dock inte införas utan klagan och besvärsskrivelser från arbetsgivarna, som förutsåg företagets ruin och undergång. Resultatet av dessa protester blev att bland annat hela sågverks- och brädgårdsindustrin befriades från kraven att följa lagen och man hade fritt fram att använda barn ända ner till sex, sju års ålder vid arbetet. Också i andra industrier överträdde lagen, t ex i tändsticksindustrin och glasbruksindustrin.

Detta ledde Kata Dahlström, den socialdemokratiska agitatorn, att vid ett protestmöte yttra följande: "Till tack för att de skövla och vanvårda en av landets största nationalrikedomar, skogarna, har sågverken fått rätt att även skövla en annan, den framtida mänskliga arbetskraften" (op. cit. sid. 51).

Key gick alltså till hårt angrepp mot dessa förhållanden och hon framhöll bland annat de minderåriga flickornas dåliga hälsotillstånd. Hon sade sig vara:

övertygad om att man vid nästa sekels början skall framhålla diskussionen om barnarbetet såsom ett av de svåraste bevisen på den låga ståndpunkt, man då intog och framhäva att den i alla avseenden otillfredsställande lagen vid det nya seklets början var det mesta möjliga man i Sverige då kunde uppnå (op. cit. sid. 51).

Key häcklade bland annat glasbruksindustrin för alla de många "vackra" skäl den anförde för att använda barn i produktionen. Först och främst framhöll man arbetets oskadlighet – allt medan läkare konstaterade en tilltagande sjuklighet. Man framhöll vidare de ljusa, rymliga och behagliga lokalerna – där det rädde 40 graders hetta; föräldrarnas villighet att lämna barnen – medan de ovilliga beskylldes för "pjunk"; nödvändigheten av att börja arbeta redan vid tio års ålder – samtidigt som man bevisat arbetets lätthet, eftersom det endast bestod i hantlangande.

Även om, sade Key, det ligger någon sanning i barnarbetets inflytande på arbetsskickligheten, är det betecknande att sådana skäl framförs år 1900. "Det visar nämligen att den uppfattningen alltjämt råder att människorna äro till för industrins skull, icke industrin för människornas!" (op. cit. sid. 52).

Key förde också en intensiv kamp mot prygelstraffet, som man ville tillämpa på fångar, ligapojkar, m fl.

Dessa 'samhälleligt' givna prygel – åt barn, vilkas fattigdom och försummade uppfostran i de flesta fall äro skuld till deras fel, barn ofta magra av svält, skälvande av blygsel eller ångest – de alstra icke en enda själsrörelse, som kan bli utgångspunkt för en moralisk förändring!

Om man upprättade en statistik över de pryglades levnadsvillkor, skulle man finna att flertalet komma från och återvända till de hem där modern – på grund av utearbete – är hindrad att vårda barnen; eller där inneboendesystemet – på grund av bostadsbristen – övar sitt demoraliserande inflytande; eller att barnet på gatan, som bud, cigarr- eller tidningspojke o. s. v., börjat sitt förvärvsarbete. Barnet har på nära håll sett överklassens guldkrogsliv, som det sedan strävar att efterlikna. Det går knappt en vecka utan att ligapojken läser om försnillningar inom överklassen, ofta gjorda av grånade män, vilka dock fått sina barndomsintryck under den 'gamla goda tiden', då nutidens s. k. 'slappa uppfostran' icke hunnit öva sin inverkan! Icke en dag går utan att pojken ser huru medlemmar av denna överklass, de äldre som de yngre, tillfredsställa sin njutningslust. Men av honom – barackens och gatans barn – kräver man spartansk dygd eller söker prygla honom till dygd! Det är härvidlag svårt att säga vad som hos lagstiftarna är störst, enfalden eller råheten. (op. cit. sid. 57f).

Vore det inte för det ålderdomliga språket skulle mycket av det som Key säger kunna sägas också idag. Hon är förvånansvärt modern i synen på sambandet mellan barns asociala beteende och deras uppväxtvillkor. Dock är nu såväl barnagan som barnarbetet borta, men agan försvann relativt sent. Föräldrarnas rätt att aga sina barn blev inte i lag förbjudet förrän 1979. Sverige var då ändå tillsammans med Norge ett av de första länder i världen med ett sådant förbud.

Ytterligare ett område som Key starkt kritiserade var skolan och skolundervisningen. I sin bok har hon ett kapitel med den talande titeln "Själamorden i skolan". I inledningen säger hon bland annat följande:

Nutidens skola har lyckats i det, som enligt naturlagarna lär vara omöjligt, tillintetgörelsen av ett en gång befintligt stoff. Den kunskaphåg, självverksamhet och iakttagelseförmåga, barnen dit medfört, ha efter skoltidens slut i regeln försvunnit, utan att de blivit omsatta vare sig i insikter eller intressen. Detta är resultatet av att de på skolbänkarna tillbragt sitt liv från omkring det sjätte till omkring det adertonde året och tillbragt det med att timme efter timme, månad efter månad, termin efter termin intaga kunskap först i teskeds- sedan i dessertskeds, slutligen i matskedsportioner av flera olika mixturer om dagen, mixturer, ofta preparerade av läraren efter fjärde-, femtehands framställningar. (op.cit. del II, sid. 109).

Även om de två första missförhållandena som Key bekämpar kan sägas ha försvunnit till stora delar i dag, är det mera tveksamt när det gäller skolan. Många elever tappar fortfarande lusten till inläring under sin skoltid och upplever under sin högstadie- och gymnasieperiod leda och meningslöshet (Andersson, 1995b, 1999). Samtidigt vill vi naturligtvis inte hävda att inte skolan förändrats till det bättre sedan Keys dagar. Det vore ju närmast barockt. Ändå är de här tre exemplen från Keys dagar samtidigt exempel på att man kan bedöma utvecklingen olika beroende på vad man tittar på och vad man anser vara viktigt.

Är då de områden på vilka förbättringar skett tecken på att Sverige bedrivit en framgångsrik barnpolitik och blivit barnvänligare? Historikern Sven E. Olsson Hort (1993) menar att Sverige egentligen inte haft någon barnpolitik förrän under de senaste decennierna. Det är i stället socialpolitik och arbetsmarknadspolitik, i vilka barnet inte alls stått i fokus, som fått konsekvenser också för barnen. Andra forskare, som t ex Ohrlander (1994) menar att detta är en felsyn och att Olsson Hort letar på fel ställen efter en barnpolitik och därför ingen finner. Ohrlander menar i stället att mycket av det som benämns med andra termer – moderskapspolitik, kriminalpolitik, nationell erövringspolitik, försvarspolitik, socialpolitik och familjepolitik i mycket hög grad handlat om barn – både som objekt för in-

satser, som argument för insatser och som retorik för framtiden. Hade inte barnen ställts i centrum skulle det inte ha funnits något offentligt stöd för vare sig ogifta mödrar, intresse för att förebygga brottslighet eller resursomfördelningar till familjer.

Samtidigt kan man naturligtvis hävda att utvecklingen, speciellt i början av vårt sekel drivits på inte så mycket av någon medveten politik som av besjälade och hängivna privatpersoner, varefter politiker så småningom förvandlat insatserna till lag. Vid sidan av Key fanns t ex i början av 1900-talet en rad engagerade och oroade människor i olika organisationer (t ex Förbundet för Socialt Arbete och Svenska Fattigvårdsförbundet) som drev på utvecklingen (se t ex Ohrlander, 1992). Engagemanget gällde t ex ogifta mödrar, men det var ju inte de ogifta mödrarna i sig som oroade så mycket som deras barn som fick en alltför dålig vård och ofta lämnades vind för våg.

Therborn (1993) spårar i sin jämförelse mellan olika västnationer rötterna till den moderna barnpolitiken tillbaka till de olika former för patriarkat som utvecklats i skilda länder och där de nordiska och anglosaxiska länderna karakteriseras av ett sekulariserat traditionellt patriarkat. Redan vid slutet av första världskriget hade barnen i Sverige fått lagar som befäste föräldrarnas skyldigheter gentemot sina barn och barn såväl utom som inom äktenskapet hade lika rätt till sina föräldrar.

Skall man söka få en bild av barnens situation i dag och förstå hur och varför denna situation kommit att bli vad den är blir det nödvändigt att anlägga det mer övergripande perspektiv som Ohrlander och också Therborn anlägger. Det handlar inte endast om att studera sådana politiska beslut som speciellt säges rikta sig mot barnen. Det handlar lika mycket om att studera beslut som vänder sig till familjen och till de vuxna i familjen eller som indirekt skapar bättre levnadsvillkor för barn och familj.

Ett sådant synsätt stod klart för Barnmiljöutredningen, som i mitten på 70-talet lade fram en omfattande utredning bestående av ett tjockt huvudbetänkande och åtta bilagor – var och en bok i sig och var och en behandlande ett specifikt delområde av barns livsmiljö. I sitt huvudbetänkande sade utredningen bland annat att:

...det inte går att skapa en god livsmiljö för barnen utan att skapa ett gott samhälle för alla, grundat på allas rätt till arbete, en jämn välståndsfördelning, en produktion för de många människornas behov och en rättvis fördelning av inflytande – över det hela, men också direkt över den egna livssituationen. De former som syftar till att förbättra barnens levnadsförhållande kan således inte bara inriktas direkt på barnen. (SOU, 1975:30, sid. 277).

Tydligare än så kan det knappast sägas. Visst kan det ur vissa synpunkter vara en poäng att söka efter den politik som explicit säger sig vända sig till barnen, och visst finns det sådana exempel på senare år – förbudet mot barnaga är ett sådant, stärkandet av barnens rättsskydd gentemot sina föräldrar ett annat – men vill man förstå vad som händer med barnen och varför det händer måste man också granska annan politik; arbetsmarknadspolitik, familjepolitik, bostadspolitik, ekonomisk politik osv.

Den politik som vuxit fram och utformats, framför allt från 30-talet och framåt, har också i många avseenden inriktats inte endast på barnen utan också på föräldrarna. Behovet av att förbättra barnfamiljernas materiella villkor framhölls t ex på 30-talet av makarna Myrdal i deras pionjärarbeten och togs upp av flera utredningar från denna tid, t ex den bostadssociala utredningen som startade sitt arbete 1933 och befolkningskommissionen som startade 1935. Bland de reformer som blev en följd av befolkningskommissionens arbete kan nämnas t ex

- inrättande av mödra- och barnavårdscentraler
- förbättrad moderskapshjälp
- kostnadsfri förlossningsvård
- kostnadsfria skyddsläkemedel åt kvinnor och barn
- bosättningslån
- lag om förbud mot arbetstagares avskedande i anledning av trolovning eller äktenskap m m

På samma sätt som de första riktlinjerna för vår moderna svenska barn- och familjepolitik började dras upp på 30-talet, inleddes på 40-talet med 1940 års skolutredning det närmast kontinuerliga reformarbete, som lett fram till dagens grund- och gymnasieskola.

Vi skall inte här göra någon detaljerad genomgång av hur reformerna på barn- och familjepolitikens område – här fattat i mycket vid mening – har vuxit fram. Utmärkta sådana redovisningar finns bland annat i Barnmiljöutredningen (SOU 1975:30) och i Henriksson (1978). Däremot kan det vara av intresse att återge de tre utvecklingslinjer som Barnmiljöutredningen tycker sig kunna urskilja. Den första linjen gäller motiven som till en början var rent befolkningspolitiska under 30-talet, men som sedan ändrats till att mera betona rättvise- och valfrihetsskäl. En andra utvecklingslinje är att stödet förändrats från att ha varit ett selektivt "in natura" stöd till att bli en kombination av generell ekonomiskt kontantstöd och olika slag av serviceinsatser för familjerna. Den tredje linjen, slutligen, gäller den ändrade syn på rollfördelningen inom familjen som starkt kommit i förgrunden under senare år, vilket lett till nya och ökade krav på insatser, främst inom barnomsorg och familjeservice.

Barnmiljöutredningen visar i sitt betänkande att förbättringar av barnens situation kan kräva insatser på en lång rad olika områden och riktade inte enbart mot barnen utan också mot föräldrarna. Om vi kallar detta stöd för familjestöd, kan vi definiera det som alla sociala, pedagogiska, ekonomiska, arbetsmarknadsmässiga, medicinska och juridiska åtgärder, formella lika väl som informella, som stöder dels barnen och dels föräldrarna i deras olika roller, och därigenom underlättar och stöder deras verksamhet som föräldrar (Andersson, 1977).

Man kan naturligtvis diskutera motiven och argumenten för en lång rad av de insatser som började ta form och som speciellt under 70-talet i många avseenden nådde en höjdpunkt. Ibland framfördes sådana motiv som barnens behov av social, emotionell och pedagogisk stimulans; ibland behovet av förändrade könsroller. Många gånger hade man också en känsla av att barnen fick legitimerade åtgärder som i själva verket låg i de vuxnas intresse mer än i barnens. Trots detta ger den långa raden av förslag på insatser på olika områden närmast intryck av att ingå i ett samordnat familjestödsprogram, även om detta egentligen inte var fallet. Det gäller t ex den långa raden av utredningar under 70-talet, som på olika områden föreslog åtgärder och förändringar med direkta konsekvenser för barn och

barnfamiljer – Barnstugeutredningen (SOU 1972:26, 27; 1974:42; 1975:67), SIA-utredningen (SOU 1974:53), Barnmiljöutredningen (SOU 1975:30; 1979:41), Familjestödsutredningen (SOU 1975:62; 1978:39; 1981:25), Familjelagssakkunniga (SOU 1972:41; 1975:24; 1977:37; 1978:55), Barnomsorgsgruppen (SOU 1975:87; 1978:5; 1980:27), Fosterbarnsutredningen (SOU 1974:7), Planeringsgruppen för barnomsorg (SOU 1979:57), Barnolycksfallsutredningen (SOU 1979:28) och Utredningen om barns rätt (SOU 1978:10; 1979:63) för att nämna en del utredningar som ställde barnen i fokus. Listan på utredningar skulle kunna bli avsevärt längre om vi också listade de utredningar som under 80- och 90-talet lagt fram förslag med konsekvenser för barnen. Det är emellertid knappast nödvändigt för att tydliggöra vår poäng som är den att vi har ett långt mer samordnat program av åtgärder riktade mot barn och barnfamiljer än vad som är vanligt i andra länder.

Trots att man kan finna många exempel på ofullkomligheter (se t ex Andersson, 1982), så är omfattningen och samstämmigheten i de olika delprogrammen i det svenska familjestödssystemet något som slår besökare från andra länder. Robinson & Robinson m fl (1979) gör en jämförelse mellan fyra olika modeller för barnomsorg efter att sedan slutet av 60-talet ha medverkat i dokumentationer av barnomsorgen och barn- och familjepolitiken i tolv länder, däribland Sverige (Berfenstam & William-Olsson, 1973). De fyra modellerna var 1. den latin-europeiska, 2. den socialistiska, 3. den anglosaxiska och 4. den skandinaviska. Den skandinaviska är i mycket ett system där individen har rätt att kräva hjälp och stöd av samhället när han/hon så behöver. För att garantera detta utnyttjas i stor utsträckning lagstiftningen.

Det svenska familjestödssystemet är alltså rikt varierat och har successivt byggts ut fram till början av 1990-talet, då nedskärningar hårt drabbat olika delar av systemet. Vi har beskrivit det svenska familjestödet och dess utveckling fram till slutet av 80-talet som ett medvetet ideologiskt program. Man kan naturligtvis se det på ett helt annat sätt som åtgärder som varit ekonomiskt betingade. När samhället haft behov av kvinnlig arbetskraft har det blivit nödvändigt med en kraftig utbyggnad av barnomsorgen och en

rad andra åtgärder som möjliggör och lockar kvinnlig arbetskraft. Detta har man dock haft behov av att motivera i termer av att det skulle vara bra för barnen. Därför har man framhållit barns behov av social fostran och gruppträning. I tider av arbetslöshet, när mödrarna gärna kan stanna hemma, betonas i stället barns behov av en trygg miljö tillsammans med föräldrarna (modern) i hemmet. När födelsetalet går ner och skolor står halvtomma och lärarkrafter finns till övers samtidigt som barnomsorgen för yngre barn skall byggas ut blir det ekonomiskt intressant att överväga en sänkning av skolstartsåldern. De ekonomiska motiven kan dock inte föras fram öppet. I stället motiverar man en sådan reform med att det skulle vara bra för barnen, rent av vara en pedagogiskt nödvändig reform. Problemen uppstår när de pedagogiska experterna inte ställer upp och ger den politiska retoriken sitt stöd.

När familjestödsutredningen föreslog en förkortad arbetsdag (sex timmar) för småbarnsföräldrar, föll förslaget bland annat på fackföreningsrörelsens motstånd mot att en speciell grupp av arbetstagare skulle komma i åtnjutande av en arbetstidsförkortning som borde komma alla till del – något som man inte ansåg sig ha råd till. Frågan gjordes i det här fallet till en rättvisereform – något gott som skulle komma alla till del i lika hög utsträckning eller också skulle ingen få del av det. Det är märkligt att man inte såg att småbarnsfamiljer även med en sänkt arbetsdag skulle ha en total arbetsdag avsevärt längre än den förvärvsarbetande utan småbarn har.

Det sagda visar att mycket av det som förefaller vara en produkt av en medveten politisk målsättning och ett genomtänkt långsiktigt program i många avseenden styrs av andra och mer prosaiska förhållanden och faktorer än som kan synas vara fallet vid ett ytligt betraktande eller vid ett studium enbart av tillgängliga måldokument. Men ändå är det svårt att inte spåra en medveten satsning på barn och barnfamiljer – en satsning som haft flera ideologiska förtecken. Om vi därför återgår till den i inledningen ställda frågan om barnets århundrade förverkligats kan det nu vara dags att försöka ge ett svar. Först måste man dock bestämma sig för vilket perspektiv man skall anlägga.

I ett globalt perspektiv, där Sverige bara är en liten del av det stora världssamfundet, kan man knappast svara ja. Krig, svält, sjukdom, kriminalitet och annat elände drabbar stora delar av jordens barn på ett grymt och meningslöst sätt. Barnarbetet, som Ellen Key gick till storms mot, förekommer fortfarande på det mest grymma sätt med fastkedjade barn på många platser, barnprostitution likaså. Grymma och förödmjukande bestraffningar, ett annat av de missförhållande Key angrep, finns också kvar med livstidsstraff eller t o m dödsstraff för minderåriga.

Anlägger man däremot ett snävt nationellt perspektiv blir vårt svar, som bland annat bygger på den dokumentation som UNICEF (1993) publicerade "The progress of nations", dock ett klart ja. I varje fall är vi på god väg att förverkliga det. I denna publikation jämförs 127 länder när det gäller barns och mödrars situation. Det är en viktig och angelägen publikation som väcker många tankar.

I den sammanfattning som följer med rapporten konstaterar UNICEF att "Sverige är ledande i världen när det gäller barns överlevnad och utbildning" och "Sverige är det säkraste landet i världen för barn". För att få en bild av barnens situation i en lång rad länder har man valt ut ett antal indikatorer, som man anser ger en god bild av barns situation. Till dessa hör antalet barn per tusen som dör före fem års ålder. Detta mått är inte endast ett kvantitativt mått på död eller överlevnad. Det har visat sig, menar rapportens författare, att det också säger mycket om livskvalitén i ett land. Det finns nämligen ett klart samband mellan detta mått och olika indikatorer på livskvalité, som t ex föräldrarnas inkomst och utbildning, förekomst av undernäring och sjukdom, hälsovårdens effektivitet, tillgång på god sjukvård och kvinnans ställning i samhället. Sverige ligger här främst i världen och har passerat Japan, som tidigare låg främst bland världens industrinationer. 1991 var det 5 av 1000 barn i Sverige som inte uppnådde fem års ålder. I USA är motsvarande siffra 11, vilket också är genomsnittssiffran för industrinationerna. Vi kan jämföra denna siffra med t ex genomsnittssiffran för Sydamerika som är 54 eller för länder i Sydasiens som är 131 eller för länderna söder om Sahara som är så hög som 183 för att få perspektiv på dagens situation i Sverige. För hela världen är genomsnitts-

siffran 97 och FN har satt som mål att siffran år 2000 skall vara nere i 70. Denna siffra nådde Sverige redan 1935 . På ungefär 55 år har vi sedan lyckats få ner dödstalet till 5 – en minskning som gått parallellt med att vi radikalt utvecklat vår barn- och familjepolitik till ett genomfattande familjestödssystem.

En annan indikator, som enligt UNICEF visar hur vi tar hand om våra barn är det skydd vi ger dem mot olika sjukdomar. Som mått användes andelen barn som vaccinerats mot mässling. Målsättningen är här 90% år 2000. Sverige har nu uppnått siffran 95% och ligger med den på sjunde plats bland industrinationerna. Med tanke på att vissa barn förmodligen av olika skäl – medicinska och andra – inte kan vaccineras och att vissa föräldrar av religiösa och andra skäl är emot en vaccination är det inte troligt att vi kan komma särskilt mycket högre. Världsgenomsnittet ligger idag på 77% – ett värde som USA just når upp till.

Utbildning är ett område – viktigare än många andra – att satsa på om man önskar förbättra barns villkor. Här ligger enligt rapporten inte problemet i att få barn in i en utbildning; problemet ligger i att behålla dem i denna. Det mått som här användes är andelen barn som fullföljt minst fem års utbildning. Världsgenomsnittet är här 68%. Sverige, tillsammans med Australien, Finland och Japan toppar världslistan med 100%.

När det gäller antalet kvinnor som dör i samband med förlossningar är siffran för världsgenomsnittet så skrämmande hög som 310 per 100.000 graviditeter. I Sverige är den fem.

På område efter område är bilden likartad. Sverige ligger i topp eller i varje fall i täten. Detta kan inte tolkas på annat sätt än att Sverige genom ett målmedvetet arbete med att bygga upp en barn- och familjepolitik och ett familjestödssystem, som saknar motstycke i världen, lyckats förändra ett land som för relativt kort tid sedan var såväl efterblivet som fattigt till att bli det föredöme för världen i övrigt, som UNICEF visar upp.

I ett internationellt perspektiv kan man konstatera att bredden i det svenska familjestödssystemet är omfattande. Gemensamt för alla dessa stödåtgärder är att de har att uppfylla en av två funktioner – antingen att stödja föräldrarna i sin föräldraroll så att de blir bättre föräldrar eller att er-

sätta eller komplettera föräldrarna på områden där dessa inte räcker till. Skola och barnomsorg har hittills till övervägande delen haft den sistnämnda funktionen.

Det moderna familjestödssystemet började byggas upp på 30-talet, när det gäller de sociala satsningarna på familjen, på 40-talet när det gäller utbildningspolitiken och på 60- och 70-talet när det gäller förskola och barnomsorg. Det är kanske först när man börjar granska den svenska politiken mot politiken i andra länder som programkaraktären framträder som tydligast. Gör man en sådan granskning kan man finna vissa framträdande drag i det svenska programmet som skiljer det från program i många andra länder. Vi har här valt att kalla dessa drag för principer som varit vägledande i uppbyggnaden av programmen och som inte minst varit tydliga på skolans och barnomsorgens områden (Andersson, 1986, 1994). Vi skall här peka på några sådana principer. Det intressanta med dessa principer är att de omfattats av en mycket stor del av befolkningen och även om de ibland ifrågasatts aldrig på allvar varit hotade. Från slutet av 80-talet har emellertid det samhällsliga ekonomiska läget tillåtit sådana ifrågasättanden i större skala och vissa principer synes idag vara på väg att helt överges. Även här synes skola och barnomsorg gå i täten.

Generella eller selektiva lösningar

Den första principen handlar om huruvida familjestödet skall vara generellt och komma alla till del i samma utsträckning eller om det skall vara selektivt och rikta sig endast till speciellt behövande. De generella lösningarna kan nog sägas vara de grundläggande, även om samhället också har en rad selektiva stöd. Flaggskeppet bland dessa stöd är de allmänna barnbidragen, som infördes 1948 och då ersatte olika in natura bidrag. För att undvika de integritetshotande in natura bidragen, som hade karaktären av fattighjälp, infördes generella barnbidrag. Dessa är fortfarande generella, även om vi på senare tid alltmer fått uppleva att man från olika håll angripit dem och menat att miljonärer och andra rika familjer inte behöver dem och därför inte skall ha dem. Hittills har dock regering och riksdag motstått alla attacker mot dem, som kan ändra deras karaktär av generellt stöd.

Skolan tillhör också de nyttigheter som vi anser alla skall få del av. Ännu har ingen ifrågasatt rimligheten i detta. Snarare kan man säga att utvecklingen gått i andra riktningen genom att skolan idag i praktiken omfattar allt fler åldersgrupper. Den senaste reformen innebar att de yrkesinriktade gymnasielinjerna gjordes treåriga, liksom tidigare var fallet med de teoretiska linjerna. Ungdomspolitiken inriktas också på att stimulera alla ungdomar i 16-19-årsåldern att fortsätta utbildningen istället för att lämna skolan. Detta leder dock till den konsekvensen att ungdomstiden förlängs, att de unga infantiliseras och att inträdet i vuxenlivet uppskjuts.

På förskolans och barnomsorgens område har dock den generella principen inte haft samma genomslag. Vi har visserligen fått en sexårsförskola för alla sexåringar, men varken daghems- eller familjedaghemsvärksamheten omfattar alla barn. Försök har lagstiftningsvägen gjorts att garantera alla barn förskoleplats från tidig ålder, men hittills är detta inte genomfört överallt. Förmodligen hänger detta samman med att många politiker inte uppfattar den pedagogiska verksamheten på daghem och i familjedaghem som så väsentlig som skolverksamheten är. Det senaste pedagogiska programmet för en förskola för 1-5 åringar är ett försök att bland annat råda bot på detta.

Enhetlighet eller mångfald

Den andra principen handlar om hur enhetligt respektive divergerande innehållet i stöden skall vara. Även här har Sverige under lång tid valt den modellen att stöden skall vara så lika som möjligt oavsett var man bor i landet. Inte minst har detta gällt på skolans område, där utbildningspolitiken sedan 40-talet och framåt just gått ut på att erbjuda barn och ungdomar en inte bara likvärdig men också så likformig skolutbildning som möjligt. För att åstadkomma detta har man styrt verksamheten inte bara med detaljerade måldokument i form av skollag och läroplaner utan också med en detaljerad regelstyrning kopplad till en ekonomisk styrning. Här ser vi idag en uppmjukning av denna princip. Denna förändring är nu så långt gången att det är tveksamt om man idag kan tala om "den svenska skolan". Kanske man hellre borde säga "de svenska skolorna".

Bakom denna förändring ligger naturligtvis ett antal strömningar i tiden. Vi skall här bara nämna en. Stärkandet av det kommunala självstyret genom den allt ökande decentraliseringen av ansvar och beslutsfattande i kombination med borttagandet av specialdestinerade statsanslag har gett kommunerna både rättigheter och skyldigheter när det gäller anordnande av såväl skola som barnomsorg. När man samtidigt övergått från regelstyrning till mål/resultatstyrning har fältet lämnats fritt för lokala tolkningar som kan variera från plats till plats och som tycks bland annat resultera i att de villkor skolan har att erbjuda sina elever varierar beroende på var skolan ligger.

Offentligt eller privat stöd

En grundläggande princip för svensk utbildningspolitik, men också för övriga familjestödsprogram, är huruvida det offentliga eller det privata skall erbjuda de olika stöden. I många länder är tanken på offentlig inblandning främmande, rent av stötande. I Sverige har vi under hela uppbyggnadsskedet av familjestödet hyllat principen att det är det offentliga – stat, kommun och landsting – som skall svara för stödet. Inte minst har detta gällt på skolans område. Effekten av detta synsätt har varit att antalet privata skolor varit mycket lågt. Samma förhållande har gällt på förskolesidan. Vi har visserligen haft och har ett antal privata familjedaghem, men i och med att dagmammorna fick kommunal anställning minskade de privata radikalt. Försök att introducera privat förskoleverksamhet i mer industriell skala gjordes under mitten av 80-talet – de s k Pysslingendaghemmen – men riksdagen stiftade en lag som förbjöd vinstdrivande privat daghemsverksamhet. Däremot accepterades privata daghem i ideell eller kooperativ regi. I och med det borgerliga maktövertagandet 1991 tilläts såväl s k friskolor som privata skolor. I kombination med skolpengsreformen har detta gett föräldrarna stora möjligheter att välja skola på annat sätt än tidigare och det har också gett nya skolor möjligheter att öppna verksamhet.

I detta sammanhang kan det vara värt att något kommentera termen privat. Privat i svensk debatt betyder inte samma sak som när man internationellt använder ordet privat. Med t ex privat skola menas i Sverige en

skola som helt eller till mycket stor del lever på statliga medel, men där ägarna förfogar över eventuell vinst medan stat eller kommun ofta får svara för förlusterna.

Samtidigt som förändringen av det övergripande styrsystemet för utbildningspolitiken linjerats om har de svenska kommunerna startat, och i en del fall genomfört, omfattande omstruktureringsprojekt av den politiska och förvaltningsmässiga ordningen. I dessa omstruktureringar har kommunerna å ena sidan försökt att ta konsekvenserna av den förändrade styrningspolitiken på kommunal nivå och å andra sidan skapat nya kategorier för det kommunala politiska ansvaret. Ett par av de lösningar som kommunerna använt har inneburit att ansvaret för den kommunala politiken vad det gäller skolan har sammanförts med politiskt och förvaltningsmässigt ansvar för barnomsorg, fritidsverksamhet och ibland kulturverksamhet. En annan vanlig lösning är att den kommunala utbildningspolitiken spruckit upp i två olika delar. I den ena samlar sig de kommunala politikerna till lösningar för de yngre barnen och ungdomarna, i den andra ägnar sig politikerna åt att styra skolverksamheten för gymnasieungdomarna.

Professionella eller frivilliga insatser

Den fjärde princip vi kunnat utskilja, när det gäller uppbyggandet av det svenska familjestödssystemet handlar om huruvida stödet skall handhas av professionella organ eller överlämnas till frivilliga organisationer eller krafter. Även här har upp till nu den svenska vägen varit entydig. Professionella organ skall driva verksamheten. Också denna princip är i rubbning, kanske ännu inte så mycket på skolans område som på andra. Inom t ex äldreomsorgen blir det allt vanligare att anhöriga får ta hand om sina äldre, eftersom de annars lämnas att klara sig själva i en utsträckning som för några år sedan varit otänkbar. På samma sätt kan man säga att det under den borgerliga regeringen 1991-94 genomförda och under den därefter tillträdande socialdemokratiska regeringen på nytt avskaffade vårdnadsbidraget skulle kunna ha inneburit en återgång till olika former av privat barnpassning.

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att ett antal grundläggande principer synes ligga bakom utvecklandet av ett svenskt omfattande familjestödssystem. Dessa principer har under 90-talet kommit att ifrågasättas – inte minst för att de kolliderat med andra – av dagens politiker – mer högt värderade principer. När man studerar den *sociala sårbarheten* är det därför nödvändigt att anlägga såväl ett individ- som ett samhällsligt perspektiv i analyserna. Såväl individ- som samhällsperspektivet måste dessutom ha en longitudinell karaktär. Detta innebär att barn och ungdomar måste följas under en lång rad av år för att man skall kunna säga någonting om vilka effekter olika faktorer av positiv eller negativ art kan ha. Detta måste också kopplas till de villkor som råder i samhället vid en viss tidpunkt och de förändringar som därefter inträffar.

Även om svenska barn i ett internationellt perspektiv har det bra är det ändå angeläget att få ett bättre grepp om vilka faktorer under barns och ungdomars uppväxt som kan öka eller minska den sociala sårbarhet vi ändå kan iakta förekommer. Särskilt intressant finner vi det vara att granska de institutioner som spelar den största rollen för de unga under deras uppväxt, nämligen familjen, barnomsorgen och skolan.

Syfte och frågeställningar

Projektet – som vi döpt till FABASKO-projektet (FAMILJ, BARNOMSORG och SKOLA) – ingår i ett forskningsprogram som finansieras av Axel och Margaret AX:son Johnsons stiftelse och som handlar om social sårbarhet.

Syftet med vårt projekt är att studera hur förhållanden i familjen under tidiga år samt i barnomsorg och skola samverkar med barnens senare utveckling under tidiga vuxenår, i synnerhet när det gäller social sårbarhet.

Vad betyder familjekonstellationen – en eller två föräldrar i familjen – för barns utveckling upp till vuxen ålder?

Vad betyder en god kontakt med en frånvarande förälder för barns utveckling upp till vuxen ålder?

Vad betyder föräldrars förvärvsarbete för barns utveckling upp till vuxen ålder?

Vad betyder tillgången till olika former av familjestöd för barns utveckling upp till vuxen ålder?

Hur går det för de människor som tidigt i livet började i barnomsorg när de nått vuxen ålder?

Har de arbete?

Är de integrerade i samhället eller har de drabbats av samhällets sårbarhetsmekanismer?

Är det så att tidig barnomsorg gett de individer som börjat tidigt en extra kraft att klara sig i livet och en minskad sårbarhet?

Hur går det för unga människor som i skolan upplevt misslyckande senare i livet?

Är sårbarhet speciellt vanlig i denna grupp?

Återhämtar sig denna grupp när de lämnat skolan och fått arbete?

Kan denna grupps problem i skolan förklaras med psykiatriska problem?

Hur lyckas denna grupp anpassa sig till samhällslivet?

Kan framgång senare i livet motverka den känsla av misslyckanden gruppen bär med sig från skoltiden?

Tillvägagångssätt

De frågeställningar som räknats upp ovan är komplicerade att besvara. De kräver att man långvarigt följer grupper av barn och ungdomar under mycket långa tider. Inget enda forskningsprojekt skulle kunna besvara frågorna. Den enda möjliga lösningen om man önskar besvara dem är att utnyttja redan existerande forskningsmaterial eller eventuellt kompletterade med nya data insamlingar. Det är just denna möjlighet vi har utnyttjat. Vi har haft tillgång till två större forskningsmaterial – det ena i vilket vi följt en grupp barn från de första levnadsåren fram till 17 års ålder, det s k FAST-projektet och det andra, i vilket vi följt en grupp ungdomar genom högstadium och gymnasium upp till 21 års ålder. Det är dessa två forskningsprojekt vi har kompletterat med vardera en ny datainsamling när de unga människorna är i 24-25 årsåldern. Nedan följer en beskrivning av forskningsprojektet.

FAST-projektet

I ett forskningsprojekt som startade i mitten på 70-talet och som var tvärnationellt – deltagande länder: Israel, Storbritannien, Sverige, Tyskland och USA – studerades betydelsen för småbarnsföräldrar av olika familjestödsystem. Det svenska delprojektet leddes av en av författarna till denna skrift (Bengt-Erik Andersson) och gick under namnet FAST-projektet (Familjestöd och utveckling).

Under åren 1978 till 1992 skedde datainsamling för FAST-projektet (familjestöd och barn utveckling) i omgångar. Detta var en brett upplagd, longitudinell studie som följde barn från 3-årsåldern till tonåren. 128 barn födda 1975/76 i Göteborg och Stockholm. Ytterligare 20 barn födda 1977, som bodde i två egnahemsområden i Stockholm, deltog i en mer begränsad datainsamling som ändå inkluderade uppföljning i årskurs 6.

Projektets syfte var, som namnet antyder, att studera betydelsen av olika former av familjestöd för barns utveckling. Resultaten som publicerats i ett flertal böcker och artiklar, visar med överraskande tydlighet att den svenska moderna familjen (vilken i mångt och mycket är beroende av samhällets olika former av familjestöd, t ex daghem och bidragsförskott) tycks fungera väl. Detta gäller inte minst om man tar barnens kognitiva och socioemotionella utveckling som kriterier på "god funktion". Följande resultat kan nämnas:

- De flesta småbarnsfamiljer har välfungerande sociala nätverk och nära släktkontakter (Cochran m fl., 1984; Gunnarsson, 1984 a,b)
- Barnomsorg utanför hemmet är bra för barns utveckling, särskilt om de börjar tidigt, omkring ett års ålder (Andersson, 1989, 1990, 1992)
- Ensamma mödrars barn klarar sig utmärkt (Lassbo, 1988 a,b)
- Mammors förvärvsarbete är positivt för barn (Kihlblom, 1991, 1995)
- Kontakt med "bortapappan" är bra för barn, särskilt pojkar (Sandqvist, 1987, 1993, 1996)
- "Velourpappor" är väl så bra för sina barns socio-emotionella utveckling som traditionella fäder (Sandqvist, 1995, 1996)
- Tonåringar bevarar sin dagstid i ljusst minne (Strander, 1997).

Denna studie är unik i den meningen att den följt barn under längre tid än vanligt och den har tagit upp ett antal problemställningar som rör den moderna familjen och dess konsekvenser för barnen. Internationellt har den uppmärksammats i olika delar av världen, inte minst de studier som rör faderns betydelse, mödrars förvärvsarbete och betydelsen av en god barnomsorg. De sistnämnda studierna – om barnomsorg – har blivit synnerligen uppmärksammade.

Som kortfattat visats i sammanfattningen ovan har det fram till 16-17-årsåldern gått bra för många av barnen i FAST-projektet. De var storstadsbarn, de bodde i områden med flerfamiljshus och de var slumpmässigt utvalda från ett antal bostadsområden karakteriserade av att vara låg- resp. medelresursområden. Särskilt de barn som tidigt började i barnomsorg – antingen familjedaghem eller daghem – klarade sig bra upp till 16-års ålder. Barnen har nu nått 25-års åldern – de har blivit vuxna och förmodligen har en del redan bildat familj. Det är en angelägen uppgift att följa upp dessa unga människor för att se om de fortfarande klarar sig bra i samhället, speciellt om de personer som börjat tidigt i barnomsorg stått emot de påfrestringar som ett samhälle med stor arbetslöshet innebär.

Denna studie är unik. Det finns i världen ingen studie som följt barn i barnomsorg från deras första levnadsår upp till 25 års ålder.

Livsprojektet

I det s k Livsprojektet (Ungdomars livsprojekt och skolan som arena) har en av författarna (Bengt-Erik Andersson) och tre kollegor från olika discipliner (prof. Sverker Lindblad, pedagogik, Uppsala universitet, docent Anne-Sofie Rosén, socialpsykologi, Stockholms universitet och docent Britta Jonsson, sociologi, Lärarhögskolan i Stockholm) studerat ca 1200 ungdomar i årskurs 7 och 9 på grundskolans högstadium och i årskurs 2 på gymnasiet i några kommuner utanför Stockholm. Ungdomarna har dessutom följts upp efter två år (gäller högstadieleverna) och efter tre år (gymnasieeleverna). De unga har besvarat fyra mycket stora frågeformulär bland annat om deras inställning till skolan, men också om livet utanför skolan, deras värderingar och mycket annat. Vad vi bland annat funnit är

att en mycket stor grupp elever – ca 1/3 – befinner sig i den föga avundsvärda situationen att avsky och hata skolan. Skolan är meningslös, den ger dem ingen stimulans, de är inte värda någonting, lärarna har de dålig kontakt med, ämnena är trista och vore det inte för kamraterna skulle de inte stå ut.

Detta är ett underbetyg åt den svenska skolan. Det innebär att en stor grupp elever lämnar skolan med dåligt självförtroende, med inställningen att de inte duger någonting till, att de inte kan lära och att det är trist att lära. De är därmed mycket socialt sårbara och många riskerar att helt slås ut av samhället.

En del av dessa ungdomar har säkert olika former av psykiatriska problem, t ex autism, ADHD, Damp, Asbergers syndrom mm, vilket kan förklara skolans bristande förmåga att nå dessa elever. Andra och sannolikt betydligt fler drabbas därför att skolan inte förmår ta till vara och utnyttja dessa personers starka sidor, som ligger vid sidan av det skolan normalt premierar, nämligen verbal och logisk-matematisk begåvning (Gardner, 1983, 1991).

Eftersom vi hittills inte ägnat något forskningsintresse åt elevers egna upplevelser av sin skolsituation, vet vi föga om hur dessa elever som känner sig svikna av skolan klarar sig längre fram i livet.

Genom Livsprojektets två datainsamlingar har vi unika möjligheter att lägga grunden för sådana studier. Vi har därför följt våra elever och studerat hur de klarar sig i samhällslivet. Vilka har svårigheter att få arbete, vilka blir på olika sätt utslagna, vilka får jobb och bildar familj etc. Frågeställningarna är i mycket lika dem vi kan ställa i anslutning till FAST-projektets uppföljning.. Däremot får man räkna med att resultaten från de två studierna har olika karaktär helt enkelt därför att uppföljningsperioderna är olika. I det första delprojektet kan vi relatera utfallet till en rad kunskaper och informationer om barnen insamlade under deras tidiga formbara år. I det andra delprojektet vet vi ingenting om dessa år, däremot vet vi en hel del om hur de har upplevt sin skoltid. Detta ökar styrkan i att båda delprojekten ingår i samma forskningsprogram.

2. Social sårbarhet

Teoretisk utgångspunkt

FABASKO-projektet bygger på Bronfenbrenners systemteoretiska modell (1979).

Denna utvecklingsekologiska teori utgår från ett samspel mellan individ och miljö. I centrum kommer frågor som: på vilket sätt samspelar en individ med miljön och hur kan miljön komma att betyda något för en individs fortsatta utveckling? Bronfenbrenner har under 1900-talet utvecklat en modell som härrör ur att man ser utveckling som en process över tid mellan olika system: mikro - meso - exo och makrosystemen. Det ömsesidiga samspelet mellan individ och miljö står i centrum.

Tre element pekas ut som aktiva i detta samspel:

De aktiviteter en individ deltar i

De roller man får eller ger åt andra

De relationer som utvecklas

Upplevelsen av en verklighet är central i det en människa uttrycker. Psykologerna Thomas & Thomas (1928, sid. 572) uttryckte tidigt upplevelsens betydelse och myntade uttrycket: "If men define situations as real, they are real in their consequences". Det finns med andra ord inte en objektiv miljö i egentlig bemärkelse utan den "sanna" verkligheten blir den miljö man upplever.

FABASKO-projektet bygger på detta synsätt. Ungdomarnas information om vad de anser väsentligt och inte i en mängd avseenden utgör det material som ligger till grund för våra analyser.

Bronfenbrenner talar om fyra system som barnet ingår i. *Mikrosystemet* utgörs av de olika närmiljöer i vilka barnet vistas. I hemmet, t ex, finns nära familjemedlemmar som alla samspelar med varandra. Begreppet system syftar till att markera att det handlar om ett ömsesidigt samspel där de olika personerna påverkar och påverkas av varandra. Barnet påverkas både direkt och indirekt. Sett i ett vidare sammanhang utgör familjen, för-

skolan, skolan, institutioner för fritidsverksamheter, universitetet och arbetslivets olika världar separata mikrosystem, alla med sina aktiviteter, relationer och roller. I den mån barnet ingår i flera av dessa närmiljöer bildar de tillsammans *mesosystemet*. Barnet och den växande människan ingår i alla dessa miljöer i varierande utsträckning och det finns anledning att anta att där kontakterna är ömsesidigt kreativa sker en positiv utveckling för samtliga parter. För barnets del innebär det att där samspelet är konstruktivt och där barnet får bekräftelse och ges stort utrymme till egna initiativ sker en kreativ utveckling och tvärtom.

Sammanfattningsvis är *mesosystemet* ett system av mindre system där barnet och de människor som ingår i de olika mikrosystemen blir *länkar* mellan systemen.

Exosystemet omfattar den värld som ligger utanför mikro- och mesosystemet. Det kan handla om den politik och resursfördelning som förs i en specifik kommun, stadsdel eller stad och som formellt sätter vissa ramar för en individs utveckling. Individen ingår således inte aktivt i detta system på samma sätt som i mikro- och mesosystemet utan påverkas indirekt.

Makrosystemet i sin tur speglar kulturen, tidsandan och de värdesystem som påverkar på ett mer generellt plan. Hit hör ett lands eller en speciell grupps historia, religion och traditioner, syn på barn och kön etcetera.

Bengt-Erik Andersson (1986) har i sin bok *Utvecklingsekologi* givit en utförlig beskrivning av modellen som också kan sammanfattas i bilden (sid. 21).

I litteraturgenomgången av 1990-talets litteratur och forskning kring sårbarhet styr denna samspelsmodell val av områden som blir av särskilt intresse. Likaledes beaktas modellen vid konstruktionen av våra instrument samt i tolkningen av svarsmaterialet I fokus kommer som nämnts de centrala frågeställningar som styr FABASKO-projektet (se ovan sid. 20-21).

Litteraturgenomgång

Social sårbarhet och andra grupperingar i relation till systemteoretiskt tänkande under perioden 1990 och 2001

FABASKO-projektets ramar anger inriktningen på den litteraturgenomgång som gjorts inom projektet.

Med anledning av forskningsområdets gigantiska omfång har en genomgång av litteraturen begränsats till åren mellan 1990 och 2001. Urvalet har koncentrerats på forskning i Sverige, Norden och Europa och med utblickar internationellt mot EU, OECD och USA. I enlighet med barnkonventionens intentioner att peka på barn och ungdomsperspektivets betydelse lyfts den forskning fram som bygger på studier i dialog med barn- och unga människor.

Litteraturgenomgången kommer att knytas till ett urval av styrdokument, betänkanden, propositioner och sammanfattande rapporter i Sverige.

Med hänsyn till de tidsramar som finns i projektet är det tekniskt omöjligt att överblicka samtliga studier kring riskfaktorer för unga människor. Vi är medvetna om den omfattande problematik som finns inkluderat i begreppet men väljer här att begränsa oss huvudsakligen till faktorer inom förskola, skola och i övergången till arbetslivet.

I enlighet med den systemteoretiska ram (Bronfenbrenner, 1979) som styr FABASKO-projektet har studier som lyfter fram kommunikationens och samspelets stora betydelse mellan människor och olika system innanför och utanför samhället fått särskilt utrymme. Forskning med fokus på utveckling över tid i ömsesidig dialog har i synnerhet beaktats.

Att fånga begreppet social sårbarhet låter sig inte enkelt göras. Vad innebär det och vad väcker det för frågor? Hur identifierar man sårbarhetsfaktorer och hur hittar man strategier som möjliggör positiva motkrafter?

Vid en närmare analys av begreppet sårbarhet och den litteratur som finns kring begreppet ställs man inför avgränsningsproblem. Social sårbar-

het nämns eller beskrivs i litteraturen i relation till en mångfald närliggande begrepp som alla innefattar en form av social sårbarhet:

Marginalitet, utslagning, utsatthet, utstötthet, dropoutproblematik, fysisk och psykisk ohälsa respektive hälsa, ofärd, välfärd, utanförskap, permanent utanförskap, riskfaktorer, friskfaktorer, salutogena faktorer, uppifrånperspektiv, underifrånperspektiv, egenmakt, partnerskap, oddskvot, arbetslös, översysselsatt, undersysselsatt med flera. Därtill kommer det språkbruk som förekommer kring olika preventiva åtgärder.

Samtliga begrepp är knutna till känsla och därmed upplevelser. Varje person upplever social sårbarhet och angränsande begrepp på sitt individuella sätt utifrån tidsanda, personlighet och social situation. Exakta definitioner går som vi ser det inte att fånga. Begreppen glider i varandra och det är fråga om gradskillnader som i följande exempel:

Marginalisering eller marginalitet är begrepp som söker beskriva en process om gör att individer eller grupper av människor ställs utanför samhället (Folkhälsorapport 2001). Det går att särskilja olika typer av marginalitet eller marginalisering (Svedberg, 1995) och vi kommer att återkomma till det längre fram.

Utslagen eller utstött är begrepp som tillskrivs människor som står utanför samhällets trygghetssystem, bostad- och arbetsmarknaden. De har ofta många ekonomiska och sociala problem samtidigt. Hemlösa och långtidsarbetslösa tillhör denna kategori.

Utsatthet är ett begrepp som innebär att individer befinner sig i en riskposition. Låg inkomst, arbetslöshet och brist på sociala nätverk är utmärkande (Sulusi-Sjö, Burström, Tillgren, 1997).

I det offentliga samtalet kring begreppen utslagen och utstött har kritik rests mot att fokus ibland kommer att ligga på individuella egenskaper hos respektive individer. Samhällsfaktorer och omgivningens betydelse kommer i andra hand. Hur man än förhåller sig till detta så visar samlad forskning att svårigheter och problem tenderar att samlas hos människor som redan har problem (Folkhälsorapport 2001).

Vad är social och psykisk hälsa och vad är ohälsa? Vad är ofärd och vad är välfärd? Hur mäter man detta? Att vara frisk till exempel definieras ofta

i relation till avsaknad av sjukdomstecken det vill säga hälsa mäts genom att mäta brister i hälsan. Likaså mäts välfärden i ett samhälle genom att visa på hur många fattiga det finns.

De vanligaste måtten på ohälsa är sammanfattningsvis:

- Dödlighet
- Förekomst av vissa sjukdomar
- Subjektiva hälsobesvär
- Vårdutnyttjande
- Läkemedelsförsäljning
- Utnyttjande av sjukförsäkringssystem
- Funktionsnedsättningar
- Handikapp
- Vissa riskexponeringar

Forskning har visat att nästan all ohälsa i ett makroperspektiv drabbar underprivilegierade – fattiga, hemlösa, arbetslösa, lågutbildade och flyktingar. Det finns stora sociala klasskillnader kring hela sociala sårbarhetsbegreppet däri inkluderat tidigare nämnda grupperingar. För att komma till rätta med lidande och ojämlikhet krävs samarbete över sektorsgränserna mellan hälsovård, skola, arbetsmarknad etcetera. Vi behöver en samverkan över samhällsnivåerna mellan politiken, myndigheter, företag och den enskilde (Levi, 2000). Hur skulle en sådan samverkan kunna se ut det vill säga vilka betingelser kan förväntas framkalla negativa och destruktiva processer och hur ser de nischer ut där en positiv vändning skulle kunna utvecklas?

Folkhälsorapport 2001 – Sociala skillnader, utsatthet och ohälsa

I socialstyrelsens tematiska översikt (Folkhälsorapport 2001) och analys av förhållanden och utveckling inom olika delar av välfärdssektorn i Sverige och i viss utsträckning internationellt framkommer sammanfattningsvis i ett makroperspektiv att:

Arbetare har genomgående större sjukdomsrisker än tjänstemän. Lågutbildade har betydligt fler hälsoproblem än välutbildade.

Låginkomsttagare har högre dödlighetsrisker än höginkomsttagare.

De som tillhör vissa ekonomiskt och socialt utsatta grupper löper större risk än andra att bli sjuka eller skadas. Dit hör socialbidragstagare, barn till missbrukare och psykiskt sjuka.

Ensamstående föräldrar, både mödrar och fäder har sämre hälsa än sammanboende föräldrar. Ensamboende män har särskilt stora risker att dö i förtid.

Barn till ensamstående föräldrar löper större risk än barn till sammanboende föräldrar att bli sjuka eller skadas framförallt när det gäller psykisk ohälsa, drogrelaterade diagnoser och självmord. En stor del av den förhöjda förekomsten verkar förklaras av ekonomiska och sociala förhållanden.

Troligen har dessa skillnader ett flertal orsaker, från biologiska stressmekanismer utlösta av sociala och ekonomiska levnadsvillkor till levnadsvanor och arbetsförhållanden, som samspelar i ett komplicerat mönster under en människas hela livscykel.

Dödligheten minskar för nästan alla socioekonomiska grupper utom för kvinnor i okvalificerade yrken.

Svenska män och kvinnor i arbetaryrken har den lägsta dödligheten bland motsvarande yrkesgrupper i hela Europa.

Folkhälsorapporten bygger på resultat från ULF-undersökningarna (undersökningarna av levnadsförhållanden i Sverige) under åren 1990/91, 1994/95 och 1996/97.

De flesta studier visar att det finns betydande skillnader mellan samhällsgrupper (Olausson, 1991; Thorslund & Lundberg, 1994; Östberg, 1996) men ingående kunskap om orsakssammanhang saknas och förklaringar brister. Det handlar om komplexa orsakssamband. Risker för brister i hälsa skiljer sig åt mellan grupper. Äldre människor är helt naturligt sjukare än yngre. Vissa sjukdomar ärvs. Kvinnor lever längre än män, vilket både har en biologisk och en social förklaring (SFR, 1998; Hemström, 1998). Vad är möjligt att påverka och inte? Åldrandet går till exempel olika fort hos olika människor beroende på varierande omständigheter och arv går att påverka mer än man tidigare trott. Och hur ska man förhålla sig till skillnader i hälsa till följd av människors fria val och hur vet man att de är fria eller ej

(Lindbladh, Lyttkens, Hanson, Östergren, Isacsson & Lindgren , 1996)? Familjesituationens och ekonomins inverkan är uppenbar. Folkhälsorapporten redovisar sitt material ur ett livscykelperspektiv där systematiska mönster av skillnader mellan samhällsklasser och socioekonomiska grupper framkommer. Människor med högre utbildningar har genomgående en bättre hälsa än människor med lägre utbildning. Forskargrupper har till exempel lägre dödlighet än grupper med kortare universitetsutbildning (SFR, 1998).

Näringsbrister under barndom och fosterliv (Barker, 1991; Ben-Shlomo & Davey Smith, 1991; Davey Smith, Bartley, & Blane, 1990; Vågerö, 1997), generell sårbarhet i form av långvarig negativ stress som i sin tur leder till nedsatt motståndskraft får allvarliga följder för utsatta grupper (Lundberg, 1999). Sociala nätverk eller socialt kapital det vill säga miljöer där människor har god social förankring med möjligheter att påverka sin miljö utgör tänkbara förklaringar till sociala skillnader i hälsa och välfärd (SOU 1999:137). Dålig psykisk och fysisk hälsa kan omvänt leda till kortare utbildning och sämre arbetsmöjligheter i unga år (Hemmingsson, Lundberg, Diderichsen, & Allebeck, 1998). Selektionsmekanismer uttryckt i den typ av riskfaktorer, sett mot uppväxt och bakgrund, som en individ drabbas av eller utsätter sig för spelar stor roll (Vågerö & Illsley, 1995; Lundberg, 1993; Power & Matthews, 1993).

Familjesituationen är en viktig faktor i det mesta som rör välfärd, trygghet och hälsotillstånd. Att på mesoplanet ha goda relationer till familj, vänner, släktingar och arbetskamrater är av central betydelse för att ha ett gott liv. Att på exoplanet få leva i en kommun med goda resurser är en annan. Att komma in på en arbetsmarknad och få ett arbete är för den västerländska människan av fundamental betydelse (Svedberg, 1995).

Levnadsnivåundersökningen (LNU) år 2000

På uppdrag av Kommittén Välfärdsbokslut genomfördes under år 2000 den femte i raden av levnadsnivåundersökningar. Drygt 5000 svenskar har intervjuats om sina levnadsvillkor. Resultaten pekar på att stabila och goda sociala relationer fungerar som skydd mot ofärd. Stort umgänge i sig utgör

ingen garanti. Det är kvaliteten i relationerna som avgör om det sociala nätet blir ett skydd eller ej.

Betänkandet *Barns och ungdomars välfärd* (SOU 2001:55) baserar sig på denna studie. 1.304 barn till de svenskar som ingår i LNU har intervjuats. De är alla i åldrarna 10-18 år och hemmaboende. Utgångspunkten för studien har varit att barn själva vet bäst vilket innebär att forskarna ser barnen som kvalificerade informanter om sin egen uppväxt.

Studien visar att de allra flesta svenska barn har goda levnadsförhållanden i början av 2000-talet men det finns sprickor i välfärden i form av otrygghet, psykosomatiska besvär, mobbning, svaga föräldrarelationer och ekonomiska problem. För barn i åldrarna 10-18 år är skolan av fundamental betydelse. I detta material menar omkring 4% att de utsätts för olika former av mobbning. Denna grupp har också många andra problem. Mobbning är en destruktiv faktor som är ytterst angeläget att hitta strategier mot. Goda relationer till föräldrar, vänner och lärare är en stark motkraft men i denna studie träffar en tredjedel *aldrig* en frånvarande förälder. Vid separationer får barnen ofta en styvförälder och en tredjedel av 10-18-åringarna uppger att de inte kommer bra överens med styvföräldern.

Problem i familjen med ekonomi och relationer slår igenom på barnen. Där man inte kommer tillrätta med stressande situationer genererar de symptom hos barnen i form av exempelvis psykosomatiska besvär.

Barnrapporten – kunskapsbaserat folkhälsoarbete för barn och ungdom i Stockholms län

Definitioner

Bakgrund: Många anser numera att ett samhälles välstånd och hälsa mäts i relation till hur väl man tar hand om sina barn. En annan definition på hälsa som ofta citeras är den Världshälsoorganisationen (WHO) formulerade 1948: ”.....ett tillstånd av fullständigt fysiskt, psykiskt och socialt välbefinnande.”

Definitionen är allmänt hållen och granskas i Barnrapporten (1998). WHO ser i en senare definition (1986) hälsa som en resurs för individen att kunna förverkliga sina mål i samhället. Barnrapporten tar i ett avsnitt om

utgångspunkter och syfte upp svårigheter med definitioner, ett problem som också nämnts i inledningen av detta kapitel. I vetenskapliga sammanhang anses definitioner fylla uppgiften att så långt möjligt kunna tydliggöra och avgränsa det begrepp eller fenomen som studeras. I det offentliga samtalet i press och media däremot växer begrepp snarare fram ur någon slags gemensam uppfattning. Erfarenheterna visar samtidigt att det som under en period uppfattats som ett problem eller en form av ohälsa i en senare tid betraktas som normalt. Så är t ex fallet kring synen på kön, vad som anses "rätt och fel" och synen på barn.

I anslutning till svårigheterna med definitionsfrågorna finns det också många olika åsikter om vad som skall göras för att förebygga ohälsa bland barn och ungdomar.

Barnrapporten – uppbyggnad och innehåll

Mot bakgrund av att det finns mycken forskning kring hälsa och ohälsa men däremot litet systematiskt samlad kunskap har Landstingets Folkhälsokommitté låtit utarbeta en särskild barnrapport. Rapporten är den första heltäckande redogörelse som utgivits om barn- och ungdomars hälsa, inte bara i Sverige utan också internationellt. Den beskriver både det allmänna hälsoläget bland barn- och ungdomar i Stockholms län och på den lokala nivån. Länet är indelat i 129 delområden och det går att utläsa hälsosituationen för barn och ungdomar i varje kommun och stadsdel. I syfte att ge stöd till barn- och ungdomsarbete har man låtit utveckla tio hälsoindikatorer som nu finns på länets 129 vårdcentralsområden på Internet. Parallellt med denna verksamhet arbetar landstinget med att ställa samman aktuell vetenskaplig kunskap i syfte att finna effektiva metoder att förebygga olika former av hälsoproblem. För mer ingående redovisning av de vetenskapliga arbeten som ligger till grund för Barnrapporten hänvisas till referenserna i rapporten.

De tio indikatorer som räknas upp i rapporten bygger på uppgifter insamlade under ett enda år. Det innebär att tillfälliga händelser kan påverka utfallet men det är först när flera indikatorer går åt samma håll som man

kan dra slutsatsen att de står för en realitet. De tio indikatorerna som samtliga bygger på uppgifter 1995 är:

- Andelen med låg födelsevikt
- Rökning under barnets första levnadsmånad
- Amning (ej ammade barn vid fyra års ålder)
- Fyraårskontroll (andel barn som inte klarade en eller fler av tre moment vid fyraårskontrollen)
- Astma
- Olycksfallsskador
- Infektioner
- Ej betyg åk 9 (Andel elever i nionde klass som ej fått slutbetyg i minst ett ämne. Uppgifterna har hämtats från SCB, utbildningsregistret, år 1995. Av 133 elever i ett genomsnittligt område saknar 10 elever betyg i minst ett ämne.)
- Brott
- Psykologisk profil (Andel 18-åringar som fått fyra poäng eller mindre av nio möjliga vid mönstringens kognitiva test. 16 ungdomar av 50 presterar under genomsnittet).

Med hjälp av indikatorerna går det att sätta samman en hälsoprofil för såväl respektive individ som område. Det går att utlösa sociala skillnader mellan områden med olika social position.

Barnrapporten slår fast att sociala skillnader är den största påverkbara risken för ohälsa. Ett socialt index har beräknats med hjälp av en metodik som utvecklats av Pamuk (1985) och som tillämpats av Mackenbach i Holland (Mackenbach & Kunst, 1997).

För att ange barns sociala läge kan man antingen utgå från det bostadsområde barnet bor i eller från föräldrarnas utbildningar och yrken. Utländska studier visar att det senare inte är konstruktiva indikatorer (Power, Baratley, Smith, Blane, 1996). Bostadsområdet ger en rättvisare bild av barnets sociala position (van de Mheen, Reineveld, Machenbach, 1996). Varje enskilt barn i de 129 upptagningsområdena i länet har fått en social

position som baserats på data om befolkningen i respektive område i 1990 års folk- och bostadsräkning: andelen arbetare, andelen socialbidragstagare och andelen utlandsfödda.

Barnrapporten slår fast att det i Sverige idag finns ett stort utbud av instrument för att skatta psykisk hälsa hos barn (Belsky, Fish, Isabella, 1991). Men de flesta av dessa instrument utgår från föräldrar och andra vuxna. Det är därför viktigt menar rapporten att utveckla metoder som utgår ifrån barnen själva.

Familjens, förskolans och skolans betydelse

Svenska undersökningar visar att 3-29% av alla förskolebarn under de senaste tjugo åren har någon form av psykisk ohälsa. Viss försiktighet måste råda kring slutsatserna då olika former av instrument har använts och kriterierna för ohälsa ser mycket olika ut (Cederblad, 1996).

Allmänt gäller att pojkar har fler problem än flickor i form av hyperaktivitet, aggressivitet, nedstämdhet och ångest.

Barnrapporten lyfter fram att kunskaperna om hur den psykiska hälsan förändras över tid saknas främst på grund av att det saknas representativa återkommande studier om barns psykiska hälsa (Barnpsykiatrikommittén, 1997). Det blir i det läget svårt att få ett grepp om huruvida psykisk ohälsa under förskoleåldern ökat eller minskat.

Skyddsfaktorer och riskfaktorer

Samlad forskning kring sårbarhet och utslagningsmekanismer visar att den ökande internationaliseringen och det allt snabbare informationsflödet ställer specifika krav på den nutida människan och det samhälle hon ingår i. Förmåga till reflektion, analys, flexibilitet, samspel och målmedvetenhet är idag dominerande styrfaktorer i den moderna människans anpassning till livet.

De psykiska hälsofrågorna blir allt viktigare. Den fysiska hälsan är god idag men den psykologiska hälsan har blivit sämre. Familj, förskola och skola utgör i det sammanhanget själva navet i en ung människas utveckling (Barnrapporten, 1998). Barnets samspejsmöjligheter med miljön påverkar

på ett avgörande sätt hennes/hans utsikter att lyckas i livet. När det gäller den psykiska hälsan lyfter rapporten fram åtta riskfaktorer som kan påverka barn negativt:

- Bristande tillgång till socialt stöd från föräldrarna
- Bristande anknytning mellan barn och vårdgivare
- Ej tillgång till förskola
- Brister i förskolemiljön
- Brister i skolmiljön: klasstorlek, otydlig struktur etcetera
- Brister i fritidsmiljön
- Låg social position
- Påfrestningar och bristande socialt stöd

Lärandet står i fokus i allt barnet gör och den första inläringen sker i samspellet med familjen och förskolan (häri ingår också dagbarnvårdarverksamheten). Vi vet idag att ett gott samspel mellan familj – barn – förskola har en positiv effekt på barnets hela utveckling. Avgörande är, framför allt i utsatta miljöer, att föräldrarna deltar aktivt i barnets förskoleverksamhet. Där så inte är fallet sker inte en varaktig positiv utveckling på samma sätt (Barnrapporten, 1998).

Anknytningen till föräldrar i spädbarnsåldern (0-18 mån) är central i en människas utveckling. Individer som skapar en trygg anknytning till föräldrarna behåller denna trygghet genom livet. Det gäller både förhållningssätt till andra människor och sättet att reagera på svårigheter. Omvänt är otrygg anknytning förknippat med långsiktiga problem att hantera svåra situationer (Fonagy, 1996).

Föräldrar som själva har stabila anknytningsmönster till sina föräldrar har i sin tur tre till fyra gånger större sannolikhet att få barn som utvecklar trygg anknytning (van Ijzendoorn, 1995).

Otrygg anknytning som enda faktor leder inte till ohälsa senare i livet men tillsammans med andra riskfaktorer får den utslagskraft.

Sätt att uppfostra

Föräldrar uppfostrar sina barn på olika sätt. I engelska och amerikanska undersökningar (svenska saknas) har man funnit klara samband mellan föräldrars sätt att uppfostra sina barn och de egenskaper barnen utvecklar (Krantz, 1994). Auktoritära föräldrar utövar makt och kan framstå som känslolokala. Detta leder i sin tur till att barnen, särskilt pojkar, blir tillbakadragna i kontakten med andra barn menar Krantz. Tillåtande föräldrar i sin tur är ofta inkonsekventa och har svårt att sätta gränser och ställa krav enligt Krantz. Pojkar utvecklar då lätt aggressivitet och flickor i sin tur bristande självförtroende och beroende.

Föräldrar som försummar sina barn ställer varken krav eller tar ansvar. Barnen får inga normer och ingen struktur. Följderna blir anser Krantz att barnen ofta försenas både kunskapsmässigt och socialt.

Krantz tar i likhet med Schaffer (1996) upp ytterligare en uppfostringsmetod som innebär att föräldrarna är varmt auktoritativa det vill säga de bestämmer och lär barnen sociala regler samtidigt som de tar hänsyn till barnen egna behov. Dessa barn blir ofta enligt dessa forskare mer oberoende och har lätt att samarbeta jämfört med barn till föräldrar med andra uppfostringsstilar.

Skilsmässa

Skilsmässor i förskoleåldern är för svenska barn relativt ovanligt (Barnombudsmannen, 1995). Skilsmässan blir en påfrestning för barnen främst när den är förenad med utdragna konflikter (Schaffer, 1996). Där större konflikter inte förekommer mellan föräldrarna visar barnen inga beteendestörningar.

Barnomsorgens betydelse

Bengt-Erik Andersson (1992) har i svenska undersökningar visat att barn som börjar tidigt i barnomsorg utvecklar en mycket god psykisk och social anpassning till livet från förskoleåren och upp genom skolåren.

Den skyddande effekten är uppenbar redan vid skolstarten och blir än mer markant under uppväxten (Broberg, Wesselt, Lamb, Hwang, 1997).

Men förutsättningen är att förskolan håller hög kvalitet och har en pedagogik som lämnar utrymme för stor frihet och initiativ till barnen, vilket den har gjort i Sverige och fortfarande i stor utsträckning gör även om nedskärningarna de senaste åren frestat på.

I USA har man gjort vittgående experimentella studier av förskolans effekter på barn från socialt svaga miljöer (Schorr, 1989). Man har liksom i de svenska studierna funnit effekter både på den sociala och känslomässiga utvecklingen och på skolprestationer. Studier har visat att de unga människor som har gått i förskola som barn har en högre utbildning, bättre materiell standard och högre inkomster vid tjugosju års ålder. De förekommer inte heller lika ofta i social eller brottsregister. Vid en ekonomisk utvärdering av minskade utgifter för kriminalvård framkommer stora positiva vinster (Sylva, 1994).

Barngruppens storlek och sammansättning

Barn i stora grupper bestående av fler än tjugo barn och hög bullernivå blir lättare ledsna och aggressiva jämfört med förskolegrupper med färre barn. Påfrestningarna på personalen blir större och de blir mindre lyhörda för varje barn (Clarke-Stewart, 1993). Den höga ljudnivån gör miljön krävande både för personal och för barn. Åldersblandade grupper med två till tre års spridning skapar en gynnsammare miljö än grupper med större åldersspridning. Barnen kommer att samarbeta bättre och visar en bättre kunskapsmässig utveckling.

Förskolan som pedagogisk miljö

Verksamheten på förskolan kan vara mer eller mindre strukturerad eller informell (Clarke-Stewart, 1993). Effekterna av förskolors olika förhållningssätt till barnen går att avläsa i barnens allmänna utveckling och prestationer. I en mer strukturerad miljö samarbetar och leker inte barnen med varandra på samma sätt som i en friare atmosfär. De blir också mer beroende och uppgiftsorienterade. Barn uppvisar vidare bättre resultat på intelligens- och kunskapsprov i strukturerade förskolor medan barn från mer

informella förskolor presterar bättre på uppgifter som mäter nyfikenhet, problemlösning och kreativitet.

Barn som genomgått strukturerade förskoleprogram visar sig vid en uppföljning vid femton års ålder ha sämre skolmotivation och högre befintlighet av asociala uppföranden (Sylva, 1994).

En informell inriktning på förskolan med ett varierat utbud av aktiviteter och material, inne och ute, skapar förutsättningar för kreativa och konstruktiva lekar. Också personalen blir i sådana miljöer mer tillmötesgående mot barnen, ser deras behov och umgås mer med barnen (Clarke-Stewart, 1993).

Tillgång till förskola vidgar både barnens och föräldrarnas sociala nätverk. En utländsk studie visar att mödrar som hade ett tillfredsställande nätverk och tillräckligt många möjligheter till kontakt uttrycker mer värme och kärlek mot sina barn än mödrar som var missnöjda med sina nätverk (Jennings, Stagg, Connors, 1991).

Preventiva åtgärder i förskoleålder

I förskoleåldern är den främsta förebyggande åtgärden för mental hälsa att ge barn tillgång till förskola.

Mot bakgrund av de goda förebyggande effekterna föreslår Storstadskommittén att alla barn ska ha rätt till förskola från tre års ålder (Storstadskommittén, 1997). En utländsk studie visar i en sammanfatande översikt av 177 olika program att programmen i genomsnitt ökade barnens sociala förmåga med 75% och minskade förekomsten av problem till hälften (Durlak & Wells, 1997).

Stöd till föräldrar

Det finns olika sätt att stödja föräldrar till barn med svårigheter antingen enskilt till föräldrar eller i grupp. Att uppmuntra samspelet mellan föräldrar och förskola kan vara ett annat sätt.

Insatser för föräldrar under förskoleåren och en väl utvecklad pedagogik i förskolan i riktning mot att man utvecklar barns sociala kompetens har visat sig ge bättre effekt än åtgärder i skolan (Yoshikawa, 1994). Många

norska förskolor har genomfört sådana program (Raundalen, 1997; Lamer K, 1991). I Kanada har man systematiskt prövat stärkande verksamheter i grupp för föräldrar till förskolebarn med problem. Målet har varit att stärka föräldrarollen. Parallellt har en liknande verksamhet pågått individuellt. Vid jämförelse med en kontrollgrupp och de som haft individuell hjälp blev utvecklingen av föräldrarnas kompetens mest gynnsam när föräldrarna haft kontakt i grupp. Studier i USA i syfte att förbättra samspelet mellan förskola och föräldrar visar att barnen mår bättre när de ser att föräldrarna är engagerade i deras förskola (Durlak & Wells, 1997).

I Sverige infördes föräldrautbildning på BVC i mitten av 1970-talet. Tanken var att föräldrar skulle kunna erbjudas gruppverksamhet inom förskolan. Så har inte blivit fallet.

Barns och unga människors egen syn på förskolans roll i uppväxten

Kerstin Strander (1997) har i en doktorsavhandling inom ramen för FAST-projektet *Jag är glad att jag gick på dagis* intervjuat fyrtio ungdomar i 16-17 årsåldern om sin syn på uppväxt på daghem söder om Stockholm. Samtliga säger oavsett vid vilken tid de började i barnomsorgen att förskolan givit dem en vidgad social och kognitiv kompetens som de inte hade kunnat få om de endast vuxit upp hemma. Den djupa anknytningen har de till sina föräldrar oavsett vistelselängden i förskolan men samvaron med andra barn och kontakt med andra vuxna just i förskolemiljön har givit dem en omfattande kompetens när de gäller att hantera olika situationer, det man ofta brukar kalla social kompetens. Samtliga lyfter fram barngruppens stora betydelse för utvecklingen. Det är i relationen till de andra barnen man utvecklar sin roll och sin identitet. Man blir någon i samspelet med de övriga barnen under de vuxnas kreativa inflytande. Ett negativt icke empatiskt bemötande hos personalen har av barnen upplevts kränkande men i de flesta fall kompenseras av en varm och intresserad attityd från annan personal.

Tullie Torstenson-Ed har i sin doktorsavhandling (1997) *Barns livsvägar genom förskola och skola* också lyft fram förskolans och de andra barnens stora betydelse för utvecklingen. Barn gör val redan tidigt i livet. Avhand-

lingarna lyfter fram barns egen förmåga att ta ställning till och reflektera kring de situationer de möter.

Barngruppens och kamraternas stora betydelse har i teorier kring barns utveckling inte haft en rättvisande dignitet men sentida och framtida forskning kommer förhoppningsvis att förändra den bilden.

Skolan

Efter förskolan kommer skolan. Hur upplevs den av eleverna? I Livsprojektet som bedrivits under 1990-talet av professor Bengt-Erik Andersson (2001), docent Britta Jonsson, professor Sverker Lindblad och docent Ann-Sofie Rosén har 1200 ungdomar i 14-, 16- och 18-årsåldern tillfrågats om sina upplevelser under sin skoltid. Undersökningen utgår ifrån den amerikanske barn- och utvecklingspsykologen Urie Bronfenbrenners utvecklingsekologiska teori (1979).

Samspelet mellan individen och dess miljö står i fokus och viktiga komponenter blir de roller, aktiviteter och sociala relationer som utvecklas.

Efter två år tillfrågades de ungdomar igen som fortfarande gick i skolan. Första omgångens gymnasister hade då slutat men följdes upp ett år senare. Vid jämförelse av svaren vid första och andra tillfället visar sig resultaten vara mycket stabila. Man behåller i stort samma inställning.

Elever upplever skolan på många olika sätt. Det finns lika många erfarenheter som det finns elever, eftersom varje elev uppfattar skolan på sitt unika sätt. Studien visar dock att det finns mönster i upplevelserna. Ungefär en tredjedel har en mycket positiv syn på skolan, lika många har en negativ och avståndstagande uppfattning. En tredjedel slutligen har en mer neutral hållning. Unga människor vistas i skolan under en mycket lång tid, påverkas och tar intryck. Hur formas man av att under lång tid vantrivas i ett system och vad kostar det samhället?

Många menar att orsaken till vantrivseln ligger i hemförhållandena. I praktiken styr även andra faktorer menar Andersson. Det visar sig att 30% av de ungdomar som kommer från familjer med hög utbildning inte trivts samtidigt som 22% av de ungdomar som kommer från utbildade familjer älskade skolan. Skillnaderna mellan elever och hembakgrund förefaller inte

vara så stora som man ibland förespeglar sig. Vad har då betydelse? Sannolikt samspelet mellan föräldrar, barn och skola.

Kontakten mellan föräldrar och barn i form av hur mycket man talar med varandra formulerades i ett antal frågor till ungdomarna. Svaren översattes i form av kontaktpoäng som man sedan kunde sätta i relation till hur skolan upplevdes. Resultaten visar att de som var positiva till skolan också hade en bättre kontakt med föräldrarna i form av en högre kontaktpoäng än de som tog avstånd till skolan. Det är dock svårt att dra slutsatser av detta. Talar man mindre med föräldrarna när man inte trivs i skolan och tvärtom eller?

Resultaten i studien pekar på att miljön i respektive skolor spelar en stor roll. Det finns en stor spridning mellan hur stor andel elever i respektive skola som hatar eller älskar skolan. Sannolikt är det en mångfald av samverkande faktorer som spelar in, sammansättning av elever och typen av lärarkollegium, skolans styrning och hela det klimat som råder i skolan.

Bengt-Erik Andersson ifrågasätter i sin bok *Spräng skolan* (1999) hela skolan som miljö och förespråkar utvecklandet av bildningscentra. Andersson motiverar sitt ställningstagande med följande resonemang: Ordet bildning kommer ursprungligen från tyskan. Läroplanskommittén avlämnade 1992 (SOU 1992:94) sitt betänkande: *Skola för bildning*. En uppsats av Donald Broady som också utgjorde bilaga till utredningen ligger som grund för de resonemang som förts om bildningsbegreppet och den framtida skolan. Vid en närmare analys (Hartman, 1996) av själva begreppet går det att urskilja tre olika betraktelsesätt på utbildning (Gustavsson, 1991):

Bildning i den meningen att man betonar det klassiska arvet från antiken och framåt. Filosofi, historia, litteratur och klassiska språk har ansetts ha en bildande och förfinande inverkan och borde ligga till grund för högre studier.

Bildning i form av medborgarutbildning där man betonar kunskaper som ger en allmän orientering och förberedelse för att kunna utöva sina medborgerliga rättigheter och skyldigheter.

Bildning i form av självbildning. Individens egna möjligheter och eget ansvar för sin utveckling kommer här i fokus. Livssituationen avgör vad man studerar och finner meningsfullt. Självbildning kan bedrivas helt i egen regi eller i organiserad form. Den personliga mognaden och själva utbildningsprocessen är av centralt intresse inte utbildningsstoffet. Det blir den enskilda människans intressen och frågor som kommer i centrum.

Det är det tredje alternativet, bildning i form av självbildning som ligger till grund för Anderssons val av begreppet bildningscentrum. Det bygger på elevernas egna intressen vilket som Andersson själv förespeglar inte är någonting nytt utan utgjort ett tema för många reformpedagoger under 1990-talet bland annat Ellen Key (1996) och Maria Montessori (Montessori, 1998; Montessori, 1992; Montessori, 1998), likaså Loris Malaguzzi (Dahlberg & Åsén, 1998; Wallin, 1981; Wallin, 1992) samt Celestin Freinet (Nordheden, 1995).

Sammanfattningsvis skulle man kunna säga att skolan som idé enligt Andersson har sin framtid i ett betraktelsesätt som ger den enskilda individen ett eget ansvar och egna möjligheter att själv söka sin kunskap. En av de viktigaste uppgifterna för ett bildningscentrum blir då att lära eleverna hur man söker kunskap, hur man sovrar och gallrar och hur man ställer sig kritisk till det man hör och ser.

I praktiken har vi kanske redan påbörjat detta arbete, låt vara att det ser mycket olika ut i olika skolor. Barnkonventionens (1989) intentioner kring behovet av ökat elevinflytande är under utveckling och följderna av elevers och föräldrars aktiva deltagande kommer att bli av stort vetenskapligt intresse. Under vilka former kommer elever att lyckas och under vilka betingelser kommer de att slås ut?

Elevers psykiska hälsa under skolåren

Psykisk hälsa bland skolbarn kan uttryckas på olika sätt (Barnrapporten, 1998). Man kan utgå ifrån självkänsla, förmåga att umgås med andra barn, anpassning till skolan, frigörelse från föräldrar etcetera. En annan väg är att uppehålla sig vid psykiska problem som till exempel blyghet och ned-

stämdhet, aggressiv hållning, bristande självkontroll och asociala beteenden. Koncentrationssvårigheter i skolan är ytterligare en form av problem.

Framgång och intelligens förekommer ibland som mått på psykisk hälsa vid utvärdering av förebyggande fenomen. Ett sätt att tolka dessa begrepp är att se dem som skydd mot psykisk ohälsa vilket i det perspektivet då ses som en riskfaktor i skolåldern. I denna sammanställning används begreppen skydds- och riskfaktorer.

Samspelet mellan människor i systemteoretiskt tänkande är av central betydelse. I Barnrapportens sammanställning av studier kring samspel mellan barn och vuxna tas både internationella och svenska studier upp. I amerikanska undersökningar (Baumrind, ed, 1991; Steinberg et al, 1994) (svenska saknas) har man träffat på tydliga samband mellan föräldrars uppfostringsmetoder och de egenskaper barn utvecklat. Liknande samband redovisades i avsnittet kring förskolebarn. Unga människor till varmt auktoritära föräldrar utvecklar en god självkänsla och en god fysisk och psykisk hälsa. Barn till grupperna befallande föräldrar, tillåtande föräldrar och försummande föräldrar uppvisar oftare i tonåren fysiska och psykiska problem i form av osäkerhet, brister i fysisk hälsa, asociala beteenden och drogproblem.

Barnrapporten beskriver att utländska studier kring effekterna av skilsmässa inte ger någon enhetlig bild (Hetherington & Stanley-Hagan, eds, 1995). Vissa undersökningar visar att barn i förskoleåldern inte påverkas lika mycket som barn i skolåldern och andra visar motsatsen.

I en svensk studie från södra Stockholm uppger tolvåriga barn till skilda föräldrar att de har svårigheter i form av oro, depression, social osäkerhet, tvångstankar (Lindberg, Wargert, Bremberg, 1997). Andra studier där man följt barn före och efter skilsmässa visar att barn som fått problem efter skilsmässan också hade det före (Shaffer, 1995).

I en annan svensk studie, gjord inom FAST-projektets ram, visar Lassbo (1988) om man bara jämför barn uppvuxna med en respektive två föräldrar rakt av blir skillnaderna små. Om man däremot tar hänsyn till familjens socioekonomiska status, familjetypens stabilitet, familjens sociala stöd, deras

emotionella klimat samt barnens kontaktkvalitet med pappan blir bilden mer komplicerad.

Psykoterapeuterna Bente och Göran Öberg och socionomen Ingrid Åkerman (2000) har sedan många år tillbaka följt ett stort antal skilsmäsobarn. De har speciellt intresserat sig för pappans betydelse för barnen. Resultaten visar att utdragna konflikter som leder till att barnen ej får kontakt med sin pappa får mycket negativa konsekvenser. Vårdformen, det växelvisa boendet vid en skilsmässa är inte det specifikt svåra. Fokus ligger istället på föräldrarnas konflikter och i dessa situationer måste föräldrarna få hjälp.

Skolan som pedagogisk värld

I enlighet med systemteoretiskt tänkande spelar klimatet och samspelet mellan människor och system en avgörande roll i ett barns utveckling. Skolans uppgift är att ge alla barn en god förberedelse för vuxenlivet (Lpo 94), men skolan fungerar också som ett utslagningssystem för unga människor. Socialt mindre gynnade barn trivs ofta sämre i skolan och upplever den inte heller som betydelsefull (Andersson, 1995a).

Internationella studier visar att skolans och klassens storlek liksom dess sammansättning kan ha betydelse för barns trivsel och utvecklande av social kompetens (Berk, 1991; Skolverket, 1997; Finn & Achilles, 1990). Elevansvar och trivsel kopplat till skolans storlek i enlighet med internationella mått (500 elever eller färre) är enligt Barnrapporten inte undersökt i Sverige.

I enlighet med systemteoretiskt tänkande är det befrämjande för ett barns utveckling att öka dess inflytande över sin egen situation. Studier från arbetslivet visar att risker för sjuklighet uppkommer när människor inte har så stort inflytande över sin arbetssituation samtidigt som kraven ökar (Karasek & Theorell, 1990). Barnrapporten framhåller att den situationen också finns i skolan och att man borde kunna förvänta sig att ett ökat elevinflytande främjar det psykiska välbefinnandet. Vikten av föräldrars inflytande markeras kraftigare i Sverige i dag än tidigare. Sedan 1996 finns det möjlighet att inrätta lokala skolstyrelser med föräldramajoritet.

Samtidigt som de vuxna kring ett barn är av central betydelse för utvecklingen förskjuts intresset hos barn från vuxna mot jämnåriga alltefter som barnet blir äldre. Förmåga att få en bra social status bland kamraterna har betydelse för skolprestationerna. Populära barn lyckas väl (Rydell, 1991) och förekommer sällan i myndighetsregister (Berk, 1991).

Rydell visar att kamratstatus står sig relativt oförändrad under skolåren. Faktorer som gynnar goda kamratkontakter är att man har gått i förskola tillsammans eller på annat sätt känner varandra vid skolstart (Ladd, 1990).

Fritiden har förmodligen också betydelse för barns psykiska hälsa men litteraturen inom detta område är inte omfattande. En svensk studie (Berg Kelly, m.fl., 1993) visar dock tydliga effekter av skillnader i fritidsinsatser för ungdomar i tre socialt likartade kommuner. I en kommun hade man målinriktade långsiktiga insatser och i den kommunen uppvisade ungdomarna en bättre hälsa och mindre riskbeteenden i form av alkohol och droger. I de övriga två kommunerna fanns inga sådana integrerade satsningar och där fanns stora problem bland barnen. Dessa skillnader kunde inte härledas till familjära eller socioekonomiska olikheter så man drog slutsatsen att det hade att göra med brister i fritidssatsningar.

Förebyggande åtgärder

Skolor mellan länder skiljer sig åt när det gäller innehåll, storlek på klasser och organisation av hela skolan. Det kan därför vara svårt att överföra resultat från till exempel utländska studier till svenska förhållanden och tvärtom men de kan ändå ha ett stort idéskapande värde. Barnrapporten pekar exempelvis på att i miljöer där läraren är väl förberedd, tydlig i sin kommunikation och samtidigt återkopplar till eleverna sker en positiv utveckling hos barn och unga. Men det är svårt att göra sådana studier som rena experiment.

Det finns äldre studier kring undervisningssätt och elevframgång där man försökt hålla vissa faktorer konstanta exempelvis lärares personlighet men viss osäkerhet kring sambanden uppträder.

Longitudinella studier ger en säkrare bild än kortsiktiga. Effekten av en isolerad pedagogisk insats under några år kan vara mycket svår att mäta.

Tydligare blir det då en sådan insats kombineras med andra åtgärder som t ex typen av undervisningssätt, förändring av klassens storlek och graden av kontakt med hemmen och miljöer utanför skolan (Evertsson, 1997).

I enlighet med Barnkonventionen ska barns- och unga människors åsikter beaktas i planering och innehåll i skola och samhälle. I enlighet med Skolverkets (1996) rekommendationer är det önskvärt att man gör regelbundna utvärderingar i form av enkäter och intervjuer med barn, lärare och föräldrar. Resultaten kan ligga till grund för kontinuerliga förbättringar och åtgärder.

Kort sammanfattning enligt Barnrapporten avseende skydds- och riskfaktorer och förebyggande åtgärder:

- 5-20% av skolelever antas ha psykiska problem till besvär för eleven själv eller omgivningen. Psykiska problem har eventuellt ökat något.
- Pojkar har fler problem än flickor före puberteten, därefter blir det tvärtom. Pojkar är mer utåtriktade medan flickor är mer inåtvända främst i form av kroppsliga besvär eller nedstämdhet.

Förebyggande åtgärder i skolan kan inriktas på:

- tydliga pedagogiska mål i undervisningen
- klasstorlek, ej fler än 20 elever
- blandande undervisningsgrupper, åldersblandade och nivågrupperade
- ökat elev- och föräldrainflytande
- undervisningsmetodik, där stödjande kontakter mellan lärare och elever uppmuntras och där träning i sociala färdigheter betonas avgränsade pedagogiska program

Fler *olika* insatser behövs för att nå långsiktiga varaktiga resultat.

Gymnasiet efter 1991

Med 1991 års gymnasiereform har kommunerna blivit skyldiga att erbjuda alla ungdomar en fullständig gymnasieutbildning. Elisabeth Hultqvist (2001) har i sin avhandling *Segregerande integrering – en studie av gymnasieskolans individuella program* granskat effekterna av den nya gymnasieskolan med fokus på det individuella programmet och dess elever som ofta uppfattas som svagpresterande. Ledmotivet och huvudsyftet i Hultqvists studie har varit mötet mellan dessa elever och det individuella programmet. Ett delsyfte med studien har varit att ge ett historiskt perspektiv på förändringen av rekryteringen till gymnasiet.

Våren 1991 antog riksdagen Kunskapspropositionen (Växa med kunskaper, prop. 1990/91:85) vilket innebar en ny reform av gymnasieskolan och vuxenutbildningen. Det tidigare gymnasiet med ett linjesystem ersätts nu av 16 nationella program varav två var studieförberedande och 14 yrkesförberedande. Alla program ger behörighet för universitet- och högskolestudier. En viktig framförhållning i reformen är att alla gymnasister skall erbjudas en treårig gymnasieutbildning, oberoende av viken inriktning de väljer. Samtliga program har en gemensam kärna av allmänna ämnen.

Gymnasiet har fått en mer teoretisk inriktning och många specialiserade yrkesutbildningar finns inte längre kvar i sin tidigare form. Gymnasieskolan har blivit kursutformad vilket har till syfte att öka flexibiliteten och överbrygga gränser mellan yrkesförberedande och studieförberedande utbildningar. Dagens gymnasium omfattar tre typer av programkategorier: nationella program, individuella program och specialutformade program. Det individuella programmet (IV) är tänkt för de ungdomar som av olika skäl avbrutit sin utbildning i gymnasiet, inte kommit in eller inte sökt. Man erbjuds då ett år extra för att därigenom lättare kunna genomföra hela gymnasieutbildningen. Det specialutformade programmet i sin tur ger en elev möjlighet att komponera en individuell gymnasieform på tre år. Kommunerna har idag skyldighet att erbjuda alla ungdomar gymnasieutbildning upp till 20 år och därmed har kommunernas tidigare uppföljningsansvar av 16-17-åringar upphört (Skolverket, 1993). I propositionen till den nya

gymnasieskolan (Prop. 1990/91:85) föreslogs att de individuella programmen skulle ingå som en del i det kommunala uppföljningsansvaret då det framtida utbildningssamhället kommer att innebära ökade krav på unga människors utbildning.

Gymnasieskolan för dagens ungdomar fungerar som en slags brygga över till vuxenliv, yrkesutbildning och arbete. För de ungdomar som söker sig till de individuella programmen på grund av olika svårigheter skulle de individuella programmen kunna vara en hjälpank länk vidare. Motiven för programmen formuleras i propositionen som följer:

- kompensatoriska för de elever som saknar tillräckliga kunskaper
- motivationsskapande, vägledande för elever som är omotiverade för studier eller osäkra i sitt studieval
- stödjande för de elever som inte kommit in på sitt val eller avbrutit sin gymnasieutbildning
- individuell utbildningsinriktning utanför de nationella programmen. Denna fjärde inriktning har senare kommit att utgå och istället bli en uppgift för de specialutformade programmen.

De nationella programmen utformas efter vissa bestämda mål medan de individuella kan vara av varierande innehåll och längd. De individuella programmens uppgift är främst kompensatorisk. Lärlingsutbildningarna ingår också här men de är få på grund av att arbetsmarknadsläget inte uppmuntrar lärlingsanställningar.

IVIK-eleverna (elever med invandrarbakgrund) ingår också i det individuella programmet i de fall där deras svenska måste förbättras för att de skall klara av studierna på ett nationellt eller specialutformat program.

Knappt tio år efter det individuella programmets tillkomst har verksamheten successivt integrerats i gymnasieskolans organisation i 279 kommuner. Det är syokonsulenternas uppgift att informera blivande gymnasister om de individuella programmen och det är också syokonsulenternas uppgift att informera elever som avbryter de nationella programmen.

Enligt skollagen (5 kap. § 4 b) ska ett individuellt program följa en fastställd plan men det råder oklarheter kring vem som i praktiken ska fastlägga planen. I praktiken menar Hultqvist upprättas sällan individuella stu-

dieplaner på de individuella programmen (Skolverkets rapport 1993). De individuella programmen innehåller vanligen både studier och praktik. Det finns stora variationer i hur skolorna använder sig av programmen. Praktik på arbetsplatser kan för skoltrötta elever vara en konstruktiv lösning (Skolverkets rapport 93). Både pojkar och flickor nämner i rapporten att praktiken stärkt deras självkänsla.

Utbildningsdepartementet presenterade 1998 ett förslag att det individuella programmet skulle anta en tydligare utformning. Förslaget innebar programinriktade val i riktning mot skolans nationella och specialutformade program. Praktiken skulle också styras upp mot undervisningen i skolan i form av arbetsplatsförlagd utbildning (APU). Förslaget antogs 1999 (Prop 98/99). De programinriktade individuella programmen (PRIV) kom nu att i första hand inriktas mot de yrkesförberedande programmen. En av anledningarna är att en mycket liten andel av före detta elever på de individuella programmen fullföljer sin gymnasieutbildning inom fyra år. Av de 12.076 elever som hösten 1997 gick på individuella programmet första året kom en tredjedel att gå över till ett nationellt program 1998. En tredjedel var kvar och ytterligare en tredjedel lämnade gymnasieskolan. Studieavbrott är vanligare på de yrkesförberedande programmen än på de studieförberedande. Statistiken visar att av de IV-elever som började gymnasiet 1994 gick endast 17% ut gymnasiet med slutbetyg fyra år senare. 13,1% av dessa hade utländsk bakgrund.

Antalet IV-elever har ökat sedan programmets ankomst. Ungefär hälften av eleverna kommer direkt från grundskolan medan den andra hälften utgörs av elever som avbrutit de nationella programmen. Det är också de senare som i större utsträckning än direkteleverna lämnar gymnasieskolan efter ett år på det individuella programmet.

Elevernas sociala och kulturella bakgrund visar att IV-elevernas föräldrar har lägre utbildningsnivå än övriga gymnasieelever.

En gymnasieskola för alla – sammanfattning

1991 års gymnasiereform syftade till att överbrygga motsättningar mellan tidigare praktiska och teoretiska linjer i syfte att utjämna sociala skillnader

mellan dess utbildningsvägar. Vad har hänt? I praktiken har det enligt Hultqvist inneburit att ungefär 10% av gymnasieeleverna samlas på det individuella programmet som idag är det tredje största programmet. Syftet med Hultqvists avhandling har inte varit att utvärdera det individuella programmet utan att problematisera mötet mellan en grupp svaga elever och gymnasieskolan. Vad möter eleverna och vad händer i mötet respektive vad bestämmer detta möte? En längre tids klassrumsobservationer respektive intervjuer med elever ligger till grund för de analyser som gjorts. Basil Bernsteins (1971) kategorier "klassifikation" och "inramning" utgör bas för det schema som används för observationerna i klassrummet.

Eleverna är kritiska och upplever skolans verksamhet och undervisning som slapp, för korta skoldagar, för lite prov och inga betyg. Det paradoxala menar Hultqvist är att de minst skolanpassade eleverna vill ha en mer skolmässig skola. Det leder till frågan: kan denna av eleverna upplevda slappa undervisningssituation stå för det faktum att det saknas ett uttalat klart syfte uttryckt i ett tydlig krav på innehåll och tidsanvändning i undervisningen?

Hultqvist understryker att skolan själv uttrycker vad som är skola och inte. Vilket eget ansvar har då skolan för den situation som uppstår när skolan medverkar i att klassificera ut vissa elever och hänvisa dem till det individuella programmet?

I de diskussioner som Hultqvist haft med lärarna uttrycker de att dessa elever är mycket självcentrerade och ställer krav på feedback och mycket beröm. Hultqvist själv ser detta som uttryck för elevernas beroendeställning till skola och utbildning, ett beroende som ökar i takt med avståndet till skolans värld.

Hultqvist synliggör skolans hierarkiska ordning (Broady, m.fl. 2000), skolans kunskapssyn och kravet på det rätta svaret. Men hur får man elever att bli delaktiga och höra till? Vilka andra klassificeringar än de traditionella kan man använda i skolan för att mäta framsteg?

Det är ett faktum att det individuella programmet fått en särställning som ett program för skolans resurssvaga elever. Ur det perspektivet vore det relevant menar Hultqvist att studera programmets individuella karaktär.

Programmet bygger på flexibilitet och valfrihet men hur ser det ut i praktiken? Vilka föreställningar finns implicit i det kulturella kapitalet kring bildning och skola och hur mycket blir till exempel eleverna själva delaktiga i planering och uppläggning av de egna studierna? Skolan, menar Hultqvist, har tolkningsföreträde och eleverna har en svagare ställning.

Strander och Torstenson-Ed har i boken *Barnen och läroplanen* (1999) kommit till samma slutsats.

Deras bägge avhandlingar *Jag är glad att jag gick på dagis* (1997) respektive *Barns livsvägar genom daghem och skola* (1997) ställs i deras gemensamma bok i relation till förskolans och skolans nuvarande läroplaner. Barn och ungdomar uttrycker att de trivs bäst i en miljö där de själva får ta ansvar och påverka innehållet samtidigt som de vill ha en god vägledande relation till en vuxen. Förskolan har i ungdomarnas berättelser en bättre förmåga att möta barn än skolan men det finns individuella undantag, pedagoger i skolan man minns just för att man har blivit specifikt uppmärksammas och vägled.

Betydelsen av att få bli vägledad mot ett mål löper som en röd tråd i Hultqvists avhandling. För det individuella programmet saknas gemensamt angivna mål. Programmets syfte är kompensatoriskt och motivationsskapande och ställs i relation till elevens tidigare kunskaper, inte till gemensamma kursplaner med specificerade mål. Eleven blir i det perspektivet sin egen måttstock. Framsteg ställs i relation till eleven själv och inte till de allmänna mål som gäller för skolan i övrigt. Detta befäster sannolikt känslan av särbehandling och svaghet.

Studien bygger på de skolklasser Hultqvist undersökt. Hur pass representativa dessa klasser är svårt att få grepp om menar Hultqvist varför hon varnar för generalisering av resultaten.

Som jag ser det ger studien en intressant grund för diskussion. Graden av situationslikhet, det vill säga hur mycket man som läsare kan känna igen sig i de situationer som beskrivs, gör att det sannolikt går att överföra resonemangen på likartade omständigheter.

I sina avslutande diskussioner hänvisar Hultqvist till den norske utbildningsforskaren Peder Haug och boken *Pedagogiskt dilemma: specialun-*

dervisning (1998). Utifrån begreppet social rättvisa diskuterar han den värdegrund som ett kompensatoriskt tänkande bygger på nämligen att svårigheter i skolan är relaterat till avvikande egenskaper hos individen. Bote-medlet blir individuell kompensatorisk undervisning så att individen förhoppningsvis når en viss nivå och därmed integreras i den vanliga undervisningen.

Haug talar om två vägar att gå för att uppnå integrering och erbjuda alla elever samma möjligheter till likvärdig utbildning: den segregande och den inkluderande. Den inkluderande undervisningen eftersträvar att all undervisning ska ske inom ramen för den klass där eleven är inskriven. Att ge alla elever oberoende av intressen och förutsättningar möjlighet att delta i samma undervisning lägger grund för positiva förhållningssätt längre fram i vuxenlivet menar Haug. De skillnader som finns mellan människor ska hanteras genom en tillrättalagd undervisning i samma klassrum och i samma skola. Ingen ska stötas ut.

Den kompensatoriska lösningen innebär att elever ofta hamnar i en marginaliserad, stigmatiserad och särbehandlande verklighet med dess konsekvenser. Så är fallet i den nya gymnasiereformen. Den har kommit att fungera segregande. Värdegrunden är prestationen och den individuella effekten.

Synen på hur specialundervisningen i olika former ska organiseras ingår i den politiska diskursen. Det finns olika riktningar: en restaurerande och en innovativ. Den restaurerande erbjuder många olika utbud för individuella val både vad det gäller individer, skolor, nivåer och ämnen. Det skapar en segregande skola.

Den innovativa betonar att skolan ska vara till för alla och ha så få möjligheter till individuella val som möjligt.

Det senare decenniet har det enligt Haug skett en kursändring mot individualisering och tydliga ämneskunskaper. Begreppet individualisering har fått en differentierande innebörd. Det är till exempel den enskildes behov och förutsättningar som är grunden för det individuella programmet. Organisatoriskt samlar man elever i mindre grupper och anpassar undervisningen därefter istället för att göra individuella program inom ett kollektiv.

Det är stora skillnader i värdegrund bakom de bägge inställningarna. Det handlar om att prioritera gemenskapsintressen kontra individuell vinst eller nytta.

Det är dock ingen renodlad bild menar Haug. Utifrån ett läroplansperspektiv går det att urskilja två motstridiga förhållanden. En intention blir att skapa en inkluderande skola men i praktiken går det i motsatt riktning där individuella hänsyn och behov blir centrala.

Hultqvist konstaterar utifrån Haugs analys att det finns en relation mellan social rättvisa, specialundervisning och utbildningspolitik. Hon menar att det inte går att bedriva studier kring specialundervisning utanför det utbildningspolitiska sammanhanget.

Frågorna om differentiering och integrering har spelat en central roll i diskussionerna om skolan. De grundläggande frågorna förblir olösta menar Hultqvist. En väsentlig forskningsuppgift för framtiden torde vara att studera effekterna av den nuvarande gymnasiereformen för de studiesvaga eleverna. En mycket viktig fråga blir avslutningsvis: Vad kommer att hända med de elever som avbryter sin gymnasieutbildning?

Den 20 september 2001 inledde Dagens Nyheter en serie om den nya gymnasieskolan. Det framgår vid en rundringning att det råder stora skillnader mellan kommunerna kring hur man uppfattar kommunerna och gymnasieskolans uppföljningsansvar. Vid Stockholms stads senaste kontroll 1995 stod 3347 tonåringar utanför skolan och det finns ingen övergripande uppföljning av var dessa ungdomar tagit vägen.

Regeringsuppdrag nr 8 – Utan fullständiga betyg

Skolverket fick år 2000 i uppdrag av regeringen att granska orsakerna till att många elever lämnar skolan utan fullständiga betyg. Det nya betygssystemet kom i bruk 1998. För grundskolan finns tre betyg: Godkänd, Väl Godkänd och Mycket Väl Godkänd. Om eleven inte når upp till de mål som finns för Godkänd i kursplanerna får eleven inget betyg alls. För gymnasiet finns ytterligare ett betyg: Icke godkänd.

Vårterminen 1998 gick den först kullen ut år nio med det nya betygssystemet. 20,4% hade då inte fått betyg i ett eller flera ämnen det vill säga

eleverna hade gått ut med ofullständiga betyg. Våren 2000 var den 24,3% elever som avslutade skolan utan fullständiga betyg, således en ökning.

Rapporten bygger på fallstudier med 900 elever, föräldrar, lärare och rektorer. Skolverket har sammanfattningsvis kommit fram till att det finns flera sammanhängande faktorer till att elever lämnar grund- och gymnasieskolan utan fullständiga betyg. Orsakerna delas i rapporten upp i tre kategorier: individ-, process och systemrelaterade faktorer.

Med individrelaterade faktorer avses sådana som direkt relateras till eleven själv eller elevens sociala förhållanden och som i hög grad står utanför skolans möjligheter att påverka. De *processrelaterade* faktorerna handlar i första hand om det som ligger *inom* skolan och skolpersonalens ansvarsområde som t.ex. arbetssätt, attityder till eleverna och organisation av personal och elevgrupper. Med systemrelaterade faktorer avses i det här sammanhanget t.ex. det nationella styrsystemet det vill säga faktorer som den enskilda skolan inte på kort sikt kan påverka.

Det är framför allt de processrelaterade faktorerna som kommer i fokus när det gäller att elever ska nå målen eller erhålla fullständiga betyg:

- Engagerade vuxna i skolan som skapar förtroendefulla relationer och har höga förväntningar i kombination med rimliga och tydliga krav.
- Anpassning av arbetssättet efter elevernas förutsättningar och behov
- Elevernas engagemang och vilja
- Föräldrarnas engagemang och vilja att stödja elevernas studier.

Dessa faktorer går direkt att applicera på det systemteoretiska tänkande som genomsyrar FABASKO-projektet. Där samspelet och dialogen är ömsesidig mellan lärare och elev, där eleverna förväntas ta eget ansvar och där engagemanget från föräldrarna finns med där sker en positiv utveckling hos eleven och naturligtvis också hos den vuxne.

När det gäller elever på gymnasieskolans individuella program lyfter rapporten fram tre centrala faktorer:

- Elever med bristande kunskap samt elever med utländsk bakgrund har behövt detta specialutformade program.
- Vissa elever vill inte gå över till ett nationellt program. De har andra mål i livet som till exempel ett arbete.
- En tredje grupp elever vet inte riktigt vad de vill med sina studier och får därmed en bristande motivation.

Skolverket menar att det inom skolans ram behövs olika slags insatser för att utveckla det individuella programmet. Nyckelbegrepp blir individualisering när det gäller innehåll och arbetssätt, introduktionssamtal, kontakter med föräldrar samt upprättande av en individuell studieplan. Skolans personal bör vidare i så stor utsträckning som möjligt entusiasmera och motivera eleverna att gå vidare till ett nationellt eller specialutformat program.

Sorteringen i skolan

Sorteringen i skolan (Eriksson, R. & Jonsson, J. O., red. 1994) är ett sedan länge väl känt fenomen. Sverker Lindblad ställer i uppsatsen *Skolkarriär och levnadsbana* frågan (sid. 172): "Är det så att ungdomsskolans konstruktion och inre arbete bidrar till den sociala snedrekryteringen till högre studier?"

Han sätter fokus på de inre egenskaperna i skolväsendet. De pedagogiska processerna och skolans organisation kommer i centrum. Lindblad menar att det är viktigt att "förstå hur skolan fungerar i form av premisser för handling, genom handlingsmönster och konsekvenser av dessa för att kunna diskutera förslag till förändringar på ett fruktbart sätt." (sid. 173)

Framställningen är explorativ och bygger på kvantitativa analyser av svenska, engelska och amerikanska studier. I den avslutande diskussionen ställs uppsatsens huvudfråga i relation till samlade vetenskapliga resultat och svaret blir: "Ungdomsskolan bidrar till snedrekryteringen till högskolan." (sid. 220) Snedrekryteringen kan ses som ett resultat av skillnader i vissa elevers förmåga att relatera till skolans krav.

Grundläggande kommunikationsmönster, till exempel språket, skiljer sig åt i samspelet mellan barn från olika socialgrupper och skolan som institution.

Den svenska skolan uppvisar försök att reformera förhållandena men effekterna menar Lindblad är klart begränsade. Utvecklingen av den svenska grundskolan byggde på tilltron till idén om pedagogisk differentiering det vill säga att eleverna skulle kunna arbeta på olika nivå och med skilda intressen inom klassens ram. Svensk klassrumsforskning har visat att detta inte kommit till stånd. Det har inte gått att uppnå individualisering.

Lyckade och misslyckade elever

Sociolingvistiska studier visar enligt Lindblad att det snarare är egenskaper hos skolan än hos eleverna som förklarar uppdelningen och utsorteringen av elever i skolan. Forskningen visar att elever efter hand uppfinner strategier att tackla skolan medan man från skolans sida typifierar och kategoriserar elever.

Det finns inga enkla vägar att förändra skolan menar Lindblad men ”det är rimligt att åter sätta differentieringsfrågan på dagordningen.” (sid. 223) Han pekar på tre olika strategier:

- Den första handlar om att skola in eleverna i lojalitet till skolan
- Den andra har fokus på ökad valfrihet för elever och föräldrar att välja skola och studieinriktning utifrån egna intressen
- Den tredje bygger på att elever och föräldrar förmår göra sig synliga i en skola som kan tackla intressekonflikter och konstruera lösningar som är anpassade till grupper med olika bildningskrav.

Den sociala snedrekryteringen till högskolan speglar samspelet mellan utbildning och samhälle. Uppväxtvillkor och skolerfarenheter präglar skolkarriärer och levnadsbanor. Skolan som social institution styr utfallet av skolväsendet menar Lindblad och avslutar (sid. 225): ”Att bortse från detta förhållande när man exempelvis utvärderar utbildning eller jämför skolors effektivitet är som att navigera i skärgården efter kartorna i telefonkatalogen.”

gen. Man kan ta sig fram med tur och genom att följa kända stråk. Men man ser inte grunden och inte heller möjligheterna att ta sig fram förbi dessa faror till andra mål.”

Gymnasieskolans möte med Ungdomar som Riskerar social Utslagning (GURU)

Projektet GURU består av tre delar vars övergripande syfte är att utveckla kunskap om samverkansformer kring specialpedagogiskt arbete. Fokus ligger på att motverka social utslagning i skolan. Vikten av att söka kunskap om gymnasiet som en demokratisk, social och kulturell mötesplats för *alla* ungdomar betonas särskilt. Projektet bygger på en interaktionistisk modell utvecklad av Siv Fischbein. Doktorand Ulf Sivertun följer ett antal gymnasieskolor i syfte att göra jämförande analyser kring skolornas och elevernas förutsättningar för en god utbildningssituation.

Ett nätverk har byggts upp bestående av olika yrkesföreträdare i gymnasieskolor för att kontinuerligt diskutera erfarenheter i projektet. Kunskapsutvecklingen inom projektet utnyttjas vidare i ett EU-projekt där docent Rolf Helldin medverkar. Syftet är att utbilda europeiska lärare kring arbete med social utslagning. Det ger GURU-projektet möjligheter att göra internationella jämförelser när det gäller dessa målgrupper.

Projektet har också ett samarbete med Centrum för Suicidforskning på Karolinska Institutet. Intervjuer med elever inom Individuella Programmet på gymnasiet har genomförts med docent Britta Alin Åkerman samt specialpedagogerna Katarina Engström och Brita Mattson. I en C-uppsats framkommer behovet av nära kontakter mellan elever och deras lärare. Samtalets betydelse lyfts fram specifikt. Gymnasisterna betonar vikten av att någon lyssnar på dem och att de får kontinuerligt samtalsstöd med lärare de har förtroende för.

Projektet omfattar också studier kring mobbning under ledning av universitetsadjunkt Kjell Lindenskoug.

Från skolan till arbetslivet

Skolan har under 1990-talet kommit att utsättas för hård kritik (Andersson, 1999), inte minst för dess brist på förberedelse för de krav som ställs i ett arbetsliv. I antologin *Ungdomar i övergångsåldern* (Hagström, red. 1999) har en grupp forskare sammanställt ett antal artiklar där man belyser ungdomars övergång till arbetslivet ur pedagogiskt, psykologiskt, socialantropologiskt och sociologiskt perspektiv. Bokens huvudtitel har en skämtsam underton. Tom Hagström inleder sin artikel *Ungdomar i övergångsåldern* med ett försök att definiera begreppet ”övergångsålder” i relation till ungdomar. Boken fokuserar på själva övergången mellan att vara ung och att bli etablerad i arbetslivet. Den tar inte upp problem kring arbetslöshet. På samma sätt som man talar om övergångsbesvär i medelåldern kanske man skulle kunna tala om övergångsbesvär också för ungdomar när de skall träda in i ett arbetsliv och finna en meningsfull uppgift. Men när och på vilka villkor kan man anses vuxen idag? Statistiska definitioner sätter en gräns vid 25 år men i praktiken blir processen att lämna föräldrahemmet och gå in i ett arbetsliv ofta utdragen till 30-årsåldern och över. Kanske kan man anlägga ett existentiellt kriterium på vuxenhet menar Hagström. Vuxen blir man: ”När man vet vad man vill med sitt liv eller, än mer, när man funnit meningen med sitt liv” (sid. 7). Det blir särskilt angeläget, anser Hagström, att studera ungdomars förväntningar på arbete kopplat till aktuella samhällsförändringar i en tid när ungdomstiden förlängs och arbetslivets arenor blir allt mindre tydliga. Hur tacklar man ett komplicerat och föränderligt arbetsliv som ung? Situationen är komplex och speglas i antologin utifrån de fyra ovan nämnda perspektiven.

Ulla Arnell Gustafsson understryker i sin artikel *Från utbildning till arbete* att övergången mellan utbildning och arbete ser olika ut för skilda yrken och utbildningsnivåer. Men några problem är generella och måste lösas (sid. 13):

- Att kunna välja arbete
- Att tillägna sig rätt kunskaper för sitt framtida arbetsliv
- Att anpassa sig till de regler och normer som gäller i arbetslivet. I detta kan också läggas att gå från rollen som ung till vuxen.

Arnell Gustafsson bygger sitt resonemang på forskningsprojektet "Ungdomars väg från skola till arbetsliv – om arbetsplatsförlagd utbildning som brobygge" vid Arbetslivsinstitutet.

Att välja arbete inkluderar många komponenter. Det ska gå att försörja sig på ett arbete och det ska finnas jobb. Många unga kräver att det ska vara intressant och givande och att bara arbeta för att försörja sig räcker inte (Arnell Gustafsson, 1988; Baethge, 1992; Hagström & Gamberale, 1995; Inglehart, 1990).

Att ha rätt kunskaper väcker frågor. Vilka kunskaper bedömer arbetsgivaren som viktiga och vilka krav ställer den enskilda eleven på just sin yrkesutbildning? När det gäller innehållet i kunskaperna särskiljer Arnell Gustafsson två kategorier: ämnesrelaterade och personlighetsrelaterade. I en studie från Skolverket (1997) där 185 arbetsgivare inom tjänstesektorn tillfrågats via enkäter bedömer 95% att egenskaper som att "kunna samarbeta med andra", "ta initiativ och vara kreativ", "ordningssam och punktlig" är mycket viktiga medan 45% menar att det är betydelsefullt att kunna använda datorer. Att kunna engelska anser 35% är viktigt. Arbetsgivarna tycks framhålla personlighetsrelaterade egenskaper mer än ämnesrelaterade men bägge är viktiga. Eleverna i sin tur vill ha en legitimerande utbildning det vill säga en viss utbildning måste hålla samma kvalitetsmått, en form av standardisering, oavsett var man studerar. Ytterligare ett mått är graden av generalitet vilket avser i vilken utsträckning en kunskap går att generalisera till många olika sammanhang. Motsatsen är företagsspecifik kunskap. För eleven är sannolikt värdet av generell kunskap större än värdet av specifik menar Arnell Gustafsson.

Att kunna anpassa sig till regler och normer i arbetslivet väcker frågor kring skillnaderna mellan skolans värld och krav och arbetslivets. Skolan har ansvar för alla elever oavsett förmåga och kapacitet. Arbetslivet riktar in sig mot ett urval. Att inte sköta sig i arbetslivet får följder. Seljestad (1998) talar om arbetslivet och utbildningssystemets olika rationalitet. I välfärdsstatens rationalitet är rättvisebegreppet centralt medan marknadsrationaliteten domineras av företagets lönsamhet. Skolans rationalitet innefattar ett ansvar för alla elever medan arbetslivets rationalitet styrs av marknads-

tänkande. Det innebär att det är lätt att få arbete för ungdomar i goda tider och svårare i sämre.

Socialisationen i övergången från skola till arbetsliv är mycket litet utforskad. Åsa Murray har sedan 1980-talet intresserat sig för just detta område och vi återkommer längre fram i kapitlet till hennes forskning.

Det sociala kontraktet

Det finns olika modeller för övergång från skola till arbetsliv. Den kan vara mer eller mindre reglerad.

Nutida verklighet är mer komplex än tidigare och låter sig inte fångas i traditionella teorier. Docent Britta Jonsson har i sin artikel *Unga vuxna, deras livsprojekt och tankar om framtida yrke* reflekterat kring ungdomars handlingsutrymme och rationalitet idag. Som sociolog ställer hon sina tankar i relation till nuvarande samhällsvillkor och förändringar. Det övergripande syftet med hennes kapitel är att belysa unga människors förväntningar och motivation inför kommande arbete och förändringar i samhället. Bakgrunden utgörs av en tvärvetenskaplig studie "Ungdomars livsprojekt och skolan som arena" som nämnts tidigare i detta kapitel.

Jonsson menar (sid. 61) "att det blir allt mindre vanligt med en definitiv övergång från utbildning till arbete". Människor växlar under olika perioder arbete och studier, bor utomlands eller prövar andra arbeten. Det är inte längre lika tydliga linjära samband mellan bakgrund och yrkesval. Unga människor väljer självständiga och mer individualiserade vägar samtidigt som vissa forskare (Furlong & Cartmel, 1997) hävdar att de traditionella begreppen som kön och klass fortfarande styr utformandet av våra liv.

Sociologer talar om det "postmoderna" samhället (Lyotard, 1984; Baudrillard, 1988), ett historiskt skift till en helt ny tid där nyckelbegrepp som klass och kön förlorat sitt förklaringsvärde. Andra är mer försiktiga och talar hellre om högmodernitet eller senmodernitet (Giddens, 1990, 1991), en utveckling av den moderna tiden. Lash (1992) använder begreppet reflexiv modernitet vilket innebär en markering av individens eget ansvar för sitt liv.

”Det sociala kontraktet” är ett begrepp som återkommer i Jonssons forskning. Begreppet förekom redan på de gamla grekernas tid men har inom sociologin glömts bort för att åter bli aktuellt (Blau, 1993). Begreppet inrymmer samspelet mellan varje individ och det samhälle hon ingår i. Det går att finna mönster eller faser i det samspelet. Zetterberg (1984) har gjort en historisk uppföljning av relationen mellan värderingar och samhällsvillkor i Sverige. Han delar in hela moderniseringsprocessen i tre historiska faser:

- I det agrara samhället blir nyckelorden överlevnad och trygghet. Att kunna försörja sig blir det centrala.
- Industrisamhället styrs av yttvärldsvärderingar. Solidaritet mellan arbetarna och effektivitet är nyckelord. Målet blir ekonomisk tillväxt och hög levnadsstandard för alla.
- I välfärdsstaten styr inrevärldsvärderingar. Empati och personlig utveckling blir centrala begrepp. Livskvalitet, engagemang i eget och andras liv och självförverkligande är viktiga tema.

Begreppet ”det sociala kontraktet” fångar uppmärksamheten kring hur samhället förändras och därmed värderingarna. Dagens unga är enligt många forskare mer hänvisade till att själva skapa sin framtid. Däri ligger att kunna förhandla sig fram till bra villkor där egna anspråk går att anpassa till villkoren på arbetsmarknaden. Målen och villkoren förändras idag snabbare än någonsin tidigare historiskt menar Jonsson.

Samhället förändras men skolan släpar efter. Lång utbildning ger inte automatiskt ett vävlönat arbete med status. En majoritet av ungdomar skaffar sig utbildning för att få ett bra arbete och en bra lön (Jonsson, 1996), men i praktiken finns ingen garanti för detta. En stor grupp ungdomar upplever utbildning som bortkastad tid (Andersson, 1995) och skulle hellre vilja ha ett arbete. Det är osäkrare villkor på arbetsmarkanden idag och möjligheter till livslång anställning är inte lika stora som tidigare. Det post- eller senmoderna samhället talar om livslångt lärande det vill säga ett lärande som varar hela livet. Att kunna ifrågasätta, reflektera och

granska egen och andras kunskap har blivit nyckelbegrepp i modern tid. De snabba samhällsförändringarna ställer krav på att vi granskar våra värderingar och är beredda att ompröva eller anpassa oss till de nya förhållanden som plötsligt kan uppstå. Dencik (1997) menar att vi behöver lära barn och unga människor att vara beredda på det oförberedda.

Begreppet "livsprojekt" återkommer i Jonssons texter. Teoretiskt hänför det sig till vår förmåga att se vårt liv som ett eget projekt, ett livsprojekt. Begreppet har i Jonssons forskning operationaliserats till följande enkätfråga: "När du tänker på ditt liv och din framtid, hur viktig är var och en av följande punkter för dig personligen?" Ungdomarna ombads svara i en femgradig skala "Inte alls viktig" till "Mycket viktigt". Svaren faktoranalyserades och tre värdemönster framkom (sid. 84):

- Traditionella livsprojekt som närmast handlar om att tillgodose basbehov
- Sociala livsprojekt där umgänge, omtanke och solidaritet är viktigt
- Individualiserande livsprojekt som handlar om inre drivkrafter, personlig utveckling, vidgade erfarenheter och kanske självförverkligande.

Trots de stora samhällsförändringarna ger de empiriska resultaten en tämligen optimistisk bild. De flesta ungdomar är ett och ett halvt år efter det de avslutat gymnasiet igång med arbete och utbildning. Arbetet ser de både som en möjlighet att försörja sig och en möjlighet att förverkliga det de vill uppnå.

Undersökningen visar att unga människor föredrar trygghet framför tidsbegränsade anställningsvillkor och projektanställningar. Många är också inställda på att bli egenföretagare hellre än att bli anställda. Denna hållning överensstämmer med de förändringar som är under utveckling på arbetsmarknaden och i samhällets styrning. Delbetänkandet *Unga och arbete* (SOU 1997:40) föreslår i kapitlet om eget företagande förbättrad information och förenklingar för genomförande av småföretag mot bakgrund av

att det i framtiden kanske inte kommer att finnas arbete för alla. De egna initiativen kommer därför att bli allt viktigare.

Sammanfattningsvis visar resultaten att unga människor har förmåga att göra det nödvändiga till det önskvärda men studien visar också att det finns uppenbara skillnader i värderingar mellan ungdomar från lägre och högre samhällsklasser. Man vågar mer med en trygg bakgrund. Det är framför allt de unga kvinnorna från välutbildade familjer som bryter mönster och utforskar sina egna vägar, menar Jonsson.

Skolans socialisationsprocess och arbetets villkor

Skolan utgör barnets huvudsakliga arbetsplats mellan åren sex/sju år och fram till nitton. Man är barn när man börjar skolan och ung vuxen när man slutar (Jonsson & Lundbom, 2000; Lundbom, 2000).

Skolans socialisationsprocess låter sig inte enkelt formas. Det har i forskningssammanhang funnits ringa intresse att studera övergången mellan skola och arbetsliv. Det handlar om frågeställningar kring unga människors upplevelser av att möta en arbetsmarknad utifrån sin utbildningskompetens. Vilka problem ställs man inför? Hur blir man mottagen? Vilken hjälp kan man få etc? Lundbom har i en enkätundersökning valt att intervjua unga människor om deras erfarenheter och menar att skolan inte lyckas helt med att förbereda för arbetslivet. Det saknas främst träning i icke traditionella ämnen i syfte att utveckla förmågor viktiga i arbetslivet. Att kunna samarbeta med kollegor, och arbetsledning, kunna använda dator, kunna arbeta självständigt och kunna ta folk på ett smidigt sätt framhålles av ungdomarna som viktigt. Politisk allmänbildning liksom allmänbildning i litteratur, historia eller geografi anses inte lika viktigt. Resultatet överensstämmer i mycket med egenskaper och förmågor som förespråkas av arbetsgivarna (Skolverket, 1997).

Arbetslösheten ökade dramatiskt under 1990-talet. Åsa Murray (1998) har i sin forskning studerat arbetssituationen för ungdomar utan gymnasieutbildning. Hur ser arbetsmarknaden ut för dem? Resultaten i Murrays studier pekar på att gymnasieutbildning i sig inte är en tillräcklig faktor för att komma in på arbetsmarknaden. Personer med avslutad gymnasieutbild-

ning kan också få svårigheter. Det tycks snarare vara andra faktorer än utbildning som har betydelse för om man klarar sig på arbetsmarknaden eller ej, ett ställningstagande som återkommer hos många forskare. Utmärkande för ungdomar som avbryter sin skolgång och inte fortsätter är att de har lägre betyg och fler problem än de som fortsätter.

Svängningar i konjunkturen med anställningsstopp och neddragningar drabbar i första hand de unga. Likaså arbetar de i större utsträckning i privata sektorn som i sin tur är mer konjunkturkänslig (Wadensjö, 1987).

Sammanfattningsvis pekar resultaten på att oavsett hur arbetsmarknaden utvecklar sig så är ungdomar som inte gått i gymnasieskola alls en utsatt grupp. De utgör en minoritet som är lätt att känna igen för arbetsgivaren. Utmärkande för denna grupp är att de inte fortsätter sin utbildning till skillnad från den grupp ungdomar som påbörjar gymnasiet med avbryter. Kön, ålder och typ av åtaganden som ingår i en viss sorts arbete är också faktorer som påverkar ungdomarnas situation på arbetsmarknaden.

Införandet av den nya gymnasieordningen med krav på treårig gymnasieskola och ökade teoretiska inslag har medfört större krav på yrkesprogrammen än tidigare. Fler ungdomar kommer sannolikt att avbryta de nationella programmen och söka till de individuella, menar Murray.

Det kommer därför att bli viktigt att få grepp om vilka typer av svårigheter ungdomar har som söker sig till de individuella programmen.

Utvecklingen går allt snabbare. Utbildningen på gymnasiet måste matcha arbetsmarknadens krav. Annars ökar risken också för gymnasieutbildade ungdomar att få svårigheter på arbetsmarknaden något som ungdomarna själva också framhåller bland annat i Lundboms (2000) enkätundersökning.

Dropout-problematik i ett europeiskt perspektiv

Åsa Murray (1994) har i sin forskning intresserat sig för studieavbrott i utbildningssystem, dess orsaker och konsekvenser. Att ha en fungerande skol- och yrkesutbildning utgör en viktig indikator på såväl yrkesframgång som i livet i stort. Att utvärdera utbildningssystem via studieavbrott är ett viktigt mått på hur väl en utbildning fungerar. Ett studieavbrott kan också

komma att upplevas som ett misslyckande för den enskilda individen vilket i sin tur kan få konsekvenser.

Internationell forskning är omfattande. Forskningen klassificeras grovt i fyra kategorier:

- Omfattningen av studieavbrott
- Orsaker till studieavbrott
- Konsekvenser av studieavbrott
- Åtgärder som vidtagits för att minska antalet studieavbrott

Omfattningen av studieavbrott

I ett samhällsperspektiv kan det vara av intresse att studera hur de närmaste åren utvecklar sig för de individer som avbryter sin skolgång. Återkommer de eller går de vidare i alternativa utbildningar?

Nationella uppföljningar i USA, Australien och Skottland visar likartade tendenser. I USA har man följt ungdomar från deras andra år i high school och ut i arbetslivet. Av dessa slutade 17% utan att ha fullföljt kursen men två år senare hade hälften återvänt och avslutat high school (Frase, 1989). Det betyder att avbrottsfrekvensen i high school ligger nästan på samma nivå som i Sverige där 8-9% under en fyra årsperiod påbörjat och avbrutit en linjeutbildning efter det att de lämnat grundskolan (SCB, 1988, 1994). Skolplikten i USA sträcker sig upp till 16 år men eleverna förväntas gå ut high school när de är 17 år gamla. I en longitudinell undersökning på 24 600 elever med start i åk 8 har man följt elever i syfte att studera omfattningen av studieavbrott på nationell nivå (National Education Longitudinal Study, NELS:88). 6,8% av eleverna hade lämnat skolan mellan åk 8 och 10 (McMillen, 1992). Årskurserna motsvarar åk 8 i Sverige.

I Australien har man samlat in longitudinella datamaterial sedan 1970-talet. Det är främst akademikerbarn som går vidare till högre utbildningar medan arbetarbarnen återfinns i utbildningar till yrkestekniska linjer (Williams, 1987).

I Skottland har man också följt elever sedan 1970-talet. Också i dess studier finner man samma mönster. Detta tyder på att det finns ett gemen-

samt mönster för antagningen till gymnasial utbildning där det främst är akademikerbarn som genomför och går vidare till högre utbildningar medan barn från arbetarhem söker yrkesinriktade utbildningar.

Orsak till studieavbrott

Orsaken till studieavbrott relateras i forskning främst till individfaktorer och skolsystem.

När det gäller individfaktorerna är det främst social bakgrund, klasstillhörighet, kön och ras som tas upp respektive uppnådda studieresultat. Psykologiska orsakssammanhang relateras till motivation, begåvning, värderingar (Dohn, 1991). Svag begåvning är en ofta återkommande variabel.

I pedagogiska undersökningar kring tidigare skolgång har man i några undersökningar studerat prestationsnivå och kvaliteten på skoltiden (Stacey m fl, 1988).

Murray summerar (sid. 28) att orsakerna ”till studieavbrott är ett komplext problem som studerats i olika perspektiv.” De skilda faktorerna får olika vikt beroende på vilket perspektiv man väljer. Individfaktorerna har rönt stort intresse. Vad skiljer dem som avbryter från dem som fortsätter? I ett mikroperspektiv är det begåvning, studieprestationer, motivation och tidigare skolerfarenheter som uppmärksammas. I ett makroperspektiv är det bakgrundsförhållanden. Utmärkande för dem som avbryter är att de kommer från socialt utsatta miljöer och att de haft skolsvårigheter under lång tid.

I ett samhällsperspektiv har själva skolsystemet och samhället runtom kommit i fokus. Skolan och skolsystemet kan dock knappast förklara hela studieavbrottsproblematiken utan måste relateras till sitt sociala sammanhang. Det europeiska skolsystemet har över tid byggts upp för att gynna teoretiskt begåvade ungdomar. Höga krav i betygssystemen har medfört hård konkurrens som t ex i England. De mindre framgångsrika eleverna tappar lätt sin motivation och slutar skolan för tidigt (Mortimore, 1991).

Konsekvenser av studieavbrott

Det har gjorts betydligt fler studier kring orsakerna till studieavbrott än kring konsekvenserna av studieavbrott. Sammanfattningsvis är följderna beroende av hur tidigt studieavbrottet görs respektive hur arbetsmarknaden ser ut. Ju tidigare avbrottet görs ju mer avvikande blir det. I tider av hög arbetslöshet drabbas framför allt de ungdomar som gjort studieavbrott eller slutat skolan tidigt. Ungdomar med kort skolutbildning löper större risk att bli arbetslösa och tjäna mindre än ungdomar med mer omfattande utbildning.

Åtgärder för att förebygga studieavbrott

OECD (Organization for Economic Co-operation and Development) har initierat ett projekt där man ska lyfta fram verksamheter inom skola och utbildning som framgångsrikt motverkar studieavbrott och misslyckanden i skolan. Barn i utsatta hemförhållanden, barn som inte når upp till erforderlig kunskapsstandard i skolan och som slutar i förtid definieras här som ligande i riskzonen.

Rapporten (1994) pekar på förskolans betydelse. Att gå i en bra förskola med aktiv föräldramedverkan och kompetent personal är klart förebyggande för barns utveckling.

Goda språkfärdigheter och läskunnighet är av central vikt i skolan liksom samarbete med föräldrarna. Några långtidseffekter av åtgärderna har dock ej gått att påvisa, däremot korttidseffekter. Att ta fasta på elevernas starka sidor och ge ökad undervisning i stället för att tas åt sidan, så kallad accelererad inläring, är ett sätt att hjälpa elever med stora svårigheter.

I OECD:s sammanfattning poängteras också det nödvändiga i att förändra läroplanerna de sista åren i den obligatoriska skolan i riktning mot de krav och förväntningar som ställs i näringslivet.

Det är också viktigt att elever och föräldrar engageras i skolans styrelse. Det är också av betydelse att sociala myndigheter, arbetsförmedlingar och skolmyndigheter samarbetar.

Förberedande stöd inför arbetslivet, extrastöd till andra generationens invandrare och specifikt stöd till tonårsmödrar utgör i samtliga fall viktiga insatser för att kunna klara sig i arbetslivet.

Sammanfattningsvis behöver ungdomar i riskzonen många olika former av stöd för att klara sig i arbetslivet. Tidig satsning på barns språkutveckling och läskunnighet rekommenderas liksom förberedelse inför arbetslivets olika krav på social kompetens och yrkeskunnighet.

Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde (SOU 2001:53)

Många kastades ut i arbetslöshet under 1990-talet. Arbetslösheten ökade dramatiskt i början av decenniet. Högkonjunkturen i slutet av 1990-talet medförde förbättringar för många men stora grupper förblev arbetslösa. Forskarantologin *Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde* (2001) ställer många frågor alla knutna till arbete:

- Hur fördelas arbetslösheten mellan olika grupper och individer på arbetsmarknaden?
- Vilka konsekvenser har arbetslöshet under 1990-talet haft för ekonomi och hälsa?
- Hur har arbetets krav och villkor utvecklats för dem som har arbete?
- Hur har löneutvecklingen varit under arbetslöshetens årtionde?
- På vilket sätt har skillnader i lön mellan könen, sektorer eller utbildningsgrupper förändrats?
- Har olika former av socialt kapital fungerat som ett skydd mot ofärd under 1990-talet?

Antologin visar att de som kom att bli arbetslösa hade sämre lön, i mindre grad sparkapital och i högre grad ekonomiska problem redan innan arbetslösheten. Arbetslivets krav på ökade kvalifikationer är långt ifrån så tydliga som många hävdar. Tvärtom förefaller ökade satsningar på utbildning ha lett till överutbildning, det vill säga antalet välutbildade personer har ökat snabbare än arbetsgivarnas efterfrågan på sådan personal.

När det gäller löneutvecklingen har skillnaden mellan grupper med olika lång utbildning ökat men skillnaderna inom grupperna har ökat än mer. Löneskillnaderna mellan män och kvinnor är i stort oförändrade. Likaså har löneskillnaderna mellan privat och offentlig sektor vidgats vilket inneburit ökad negativ stress och sämre löneutveckling för människor inom vård, omsorg och skola. Konsekvenserna kan komma att bli allvarliga.

I ett avslutande kapitel, Kappsäck och välfärd, med författarna fil.dr Magnus Nermo och fil.dr Lotta Stern diskuteras det sociala kapitalets betydelse för risken att drabbas av ofärd. Resultaten visar att goda sociala relationer fungerat som skydd mot ofärd. De som förlorat sitt sociala stöd under 1990-talet har också i större utsträckning fått sämre ekonomi och hälsa. Det är framför allt djupet och kvaliteten i den sociala relationen som är avgörande inte mängden sociala kontakter ett resultat som också tidigare nämnts i avsnittet om Levnadsnivåundersökningen (LNU) år 2000. Bägge undersökningarna har kommit till på uppdrag av Kommittén Välfärdsbokslut där Joakim Palme är ordförande.

Att få ingå i ett arbetsliv

Anne Hammarström beskriver och redovisar i *Arbetslöshet och ohälsa – om ungdomars arbetsvillkor* (1996) resultaten av den långtidsstudie om konsekvenserna av ungdomsarbetslöshet som genomfördes i Luleå 1981 – 1986. 1083 elever som gick i årskurs nio i Luleå undersöktes och följdes upp två till tre år senare. Ungdomarna besvarade ett frågeformulär vid 16, 18 och 21 års ålder. Ungdomar som varit arbetslösa några månader och mer intervjuades. Även klassföreståndare och skolsköterskor tillfrågades.

Resultaten visar bland annat att det är fler unga kvinnor än män som *inte* blir kvar i arbetslöshet trots att kvinnorna i studien har något sämre utbildning än männen. Det väcker frågor. Hammarström sammanfattar olika tänkbara orsaker i fyra teman (sid. 250):

- Attityder till arbete
- Missbruk
- Gäng
- Brottslighet

Kvinnor värderar arbete högre än männen i samma ålder gör. De är mer beredda att flytta eller att ta vilket jobb som helst.

Missbruk gör det svårare komma tillbaka till arbetslivet. Var tredje arbetslös man har utvecklat alkoholproblem, vilket ökar risken att inte kunna ta sig ur arbetslöshet.

Arbetslösa män söker sig i större utsträckning än kvinnor till gäng med missbruksproblem. Kvinnorna blir mer ensamma och isolerar sig istället i hemmen.

Arbetslösheten gör att man får ekonomiska svårigheter. Brottslighet kan ligga nära till hands framför allt för dem som inte söker hjälp via socialtjänsten. Att komma tillbaka till ett fungerande arbetsliv kan bli svårt.

Arbete och identitet

Att ha ett arbete betyder i västlandet mycket för en människas identitet och socialisering. Att stå utan arbete är en mycket stor påfrestning för de flesta. Ju längre arbetslösheten varar ju mer ökar kvinnors och mäns ohälsa. På kort sikt drabbas kvinnor utan gymnasieutbildning värst medan effekten för män blir mer långvarig.

Synen på arbete har varierat genom århundraden. I det gamla bondesamhället fanns det arbete för alla men kanske inte alltid mat. I det moderna samhället, industrisamhället, finns det för det mesta mat men inte alltid arbete. Ändå är det så att trots att man har mat så vill de flesta människor också ha ett arbete.

Arbetslöshet är således något som är kopplat till industrisamhället. Kanske skulle man istället tala om anställningslöshet menar Hammarström. Synen på arbete har polariserats genom tiderna. En tradition menar att människan är av naturen lat och helst vill slippa arbeta. Vi bör således sträva mot att befria människan från arbetets krav. Kanske det moderna industrisamhället kan infria de drömmarna. Gunnar Adler Karlsson (1977) har gjort sig till talesman för dess tankar.

Motsatsen, den mer traditionella arbetslinjen med rötter i 1700-talsfilosofin, hävdar att arbetet är det som håller ett samhälle levande. Människan drivs att arbeta och mår inte bra av att gå sysslös. Det blir därför en upp-

gift för det moderna samhället att skapa arbete åt alla, men inte vilket arbete som helst. Det ska vara intressant och meningsfullt. De ointressanta delarna kan maskinerna få ta hand om. Oskar Negt (1987) är förespråkare för det senare.

I Sverige har arbetslinjen varit det dominerande under 1900-talet. Arbete åt alla har varit dominerande slagord.

Under 1990-talet har det skett ett trenderbrott menar många. Vi har numera både en hög konjunktur *och* arbetslöshet. Risken är att det kommer att förbli så under lång tid framöver.

Det leder till att somliga vill omvärdera synen på arbete. Hammarström lyfter emellertid fram att *unga människor vill arbeta*. ”De som talar sig varma för att vi ska ändra våra arbetsvårdningar är oftast högutbildade människor, som själva har alldeles för mycket att göra” (sid. 271), menar hon. Istället borde vi kanske minska ner våra arbetstider?

Det är Hammarströms absoluta övertygelse att ungdomsarbetslösheten har mycket allvarliga effekter som det i samhället tyvärr finns en tendens att negligera. Hammarströms budskap blir (sid. 271): ”Arbetet må vara en börda, men bördan av arbetslöshet är onekligen betydligt tyngre.”

Arbetslöshet och marginalisering

Joakim Palme och Sten Åke Stenberg är redaktörer för antologin *Arbetslöshet och välförd* (1998). Rune Moberg diskuterar i kapitlet *Arbetslöshet och marginalisering* olika hypoteser kring orsakerna till långtidsarbetslöshet i Sverige. Arbetslösheten är för de flesta svenskar ett mycket allvarligt problem och Moberg tänker sig tre förklaringar till långtidsarbetslöshet:

- Anpassningsförklaring
- Incitamentsförklaring
- Selektionsförklaring

Långvarig arbetslöshet bryter över tid ner en person och leder till en förändrad livsstil. Man anpassar sig till situationen och hamnar alltmer utanför arbetsmarknaden.

Incitamentsförklaringen rör ekonomiska och sociala aspekter. Arbetet måste ha en tydlig dragningskraft föra att kunna locka en person tillbaka

till arbetslivet. Jag måste få en bra lön och ett intressant arbete eller goda arbetskamrater. Annars går jag hellre arbetslös.

Den tredje förklaringen utgår i motsats till de två tidigare från arbetsgivaren. Det är arbetsgivaren som väljer vem man vill ha. Långtidsarbetslösa, handikappade och invandrare väljs ofta bort medan högutbildade eller personer med rätt meriter får arbete.

Åtgärds paketet för att få ut människor i arbetslivet blir då enligt Åberg att aktivera och stimulera den första gruppen, dra åt bidragen och möjligheterna till rundgång för den grupp som sätter i system att hellre leva på bidrag samt öka utbildningsinsatserna för de grupper som saknar specifika utbildningar eller förmågor.

Åberg varnar för bestående arbetslöshet på grund av fel kvalifikationer bland de arbetslösa. Flexibelt och omsorgsfullt arbete måste utvecklas för att anpassa människors kvalifikationer till arbetslivet. Det måste således bli ett mer omfattande och tydligare samspel avseende de arbetslösas kvalifikationer och arbetsgivarnas behov. Vad behövs och vad ska man utbilda i och till? Det är framför allt i dessa avseenden som man kan förhindra att arbetslöshet inte går över i marginalisering.

Marginalitet inte ett begrepp utan flera

Lars Svedberg har intresserat sig för utsatta gruppers förhållande till arbete. Under 1970-talet deltog han tillsammans med Kerstin Isaksson i ett behandlings- och forskningsarbete kring hemlösa män. Resultaten visade att arbetet ofta var det naturligaste sättet för dessa män att komma in i en socialisering och ett sammanhang i tillvaron. I en senare uppföljningsstudie av en grupp medelålders män som varit hemlösa framkom att arbete hade en normaliserande och dominerande betydelse i männens liv. Resultaten ledde till ett vidareutvecklat intresse mot att studera arbetets betydelse för yngre personer. Svedberg redovisar i sin bok *Marginalitet* (1995) sin syn på begreppet marginalitet och exemplifierar texten med fallstudier av tre unga män. Boken ingår i projektet "Ett liv utan arbete?".

Att ringa in begreppet marginalitet visar sig inte lätt. Marginalitet, marginaliserad, marginell och marginalisering har samtliga en bildlik betydelse

av att vara i utkanten, obetydlig och oväsentlig. Tidigare forskningsresultat hade överraskande visat att en stor del av männen varken var förankrade eller utslagna utan befann sig någonstans däremellan. I sökandet efter en förklaring på denna situation har begreppet marginalitet visat sig vara det mest fruktbara. I en ansats att göra en vetenskapshistorisk analys av begreppet stannar Svedberg vid fyra utvecklingslinjer (sid.9):

- Marginalitet som kulturell klyvning
- Marginalitet som socialpsykologiskt dilemma
- Marginalitet som sociokulturell isolering
- Marginalitet som partiell socioekonomisk delaktighet

Svedberg menar att det finns en ständig risk för vissa grupper att hamna i utkanten av arbetsmarknaden eller att ställas utanför. Den fjärde utvecklingslinjen, marginalitet som partiell socioekonomisk delaktighet beskriver just sådana grupper. Det som karakteriserar denna ställning är (sid. 36-37)

- att man är delaktig – om än under specifika betingelser – i det socioekonomiska systemet
- men att man saknar såväl formell position som ett reellt fotfäste i den urbana industriproduktionsprocessen men inte heller någon annanstans finner en stabil ställning
- att det förvärvsarbete man utför i huvudsak sker inom service- och tjänstesektorn eller genom komplementära insatser av olika slag.

Detta leder till en kronisk osäkerhet när det gäller arbete och anställning men personer med denna marginella ställning är inte så isolerade och utanför i systemet som man kan förledas tro.

Svedberg sammanfattar att arbetslösheten och dess konsekvenser yttrar sig på väldigt olika sätt hos olika individer. Ett gemensamt drag som män i marginell position visar är att de *mer eller mindre ständigt söker arbete* (sid. 139). Dessa män lever också med en förhöjd medvetenhet kring hur

de ska leva sitt liv samtidigt som det alltför ofta är nästan omöjligt att förutse vad som ska hända. Livet handlar om att vara i arbete, söka arbete eller tillfälligt tappa fotfästet det vill säga befinna sig på ett mer eller mindre temporärt sidospår. Viktiga dimensioner för hur det går kretsar kring (sid. 139):

- vilken fas av livscykeln man är i
- individualhistoriska aspekter av olika slag
- vilket socialt stöd man har
- vårdapparatens utformning
- individens specifika hälsotillstånd och förhållande till droger
- personlighetsdrag och värderingar.

I de fallstudier som gjorts styrs männen av vad Svedberg kallar (sid.141) en *osynlig normaliseringstidtabell* med anvisningar om hur man bör leva. Svedberg använder sig av tre begrepp *föränderlighet*, *instabil stabilitet* och *permanent tillfällighet* för att beskriva de tillstånd som unga män kan befinna sig i utan att det behöver leda till långvarigt utanförskap eller avspjälkning från arbetsmarkanden. Dessa problem berör stora grupper av människor som i längre eller kortare perioder blir bidragsberoende och mycket talar för att människor med marginell position kommer att bli fler framför allt bland de unga. Begreppet och fenomenen kommer därför sannolikt att få ökad betydelse menar Svedberg.

Sammanfattning

Vi har i detta kapitel av begränsningsskäl koncentrerat oss på forskning kring sårbarhet under 1990-talet fram till och med år 2001. I fokus står forskning kring barn och ungdom upp till 25 års ålder. Enligt Barnkonventionen(1989) är man barn till och med 18 år. Vi tänker oss i denna sammanställning en utvecklingslinje med start i familjen och vidare över förskolan, skolan och in i arbetslivet.

Begreppet social sårbarhet inbegriper många ”synonymer” eller närliggande begrepp.

Sett i ett makroperspektiv eller ett samhällsperspektiv visar Folkhälso-rapporten 2001 att det finns stora skillnader mellan olika grupper i Sverige. Arbetare, lågutbildade och låginkomsttagare har betydligt fler hälsoproblem än välutbildade. Ensamstående och barn till ensamstående löper större risk för ohälsa. Sett i ett systemteoretiskt perspektiv är familjesituationen på mikroplanet en central faktor i det mesta som rör välfärd, trygghet och hälsa. Att på mesoplanet ha goda relationer till släktingar, vänner och arbetskamrater är av avgörande betydelse för ett gott liv. Att på exoplanet få leva i en kommun med goda resurser är en annan central faktor. Att komma in på en arbetsmarknad och få ett arbete är på makroplanet av fundamental betydelse för den västerländska människan.

Betänkandet Barns och ungdomars välfärd (SOU 2001:55) visar att de flesta svenska barn har goda levnadsförhållanden i början av 2000-talet, men det finns sprickor i välfärden. Betänkandet baserar sig på Levnadsnivåunderökningen år 2000. Skolan är för barn i 10-18 års ålder särskilt viktig. 4% anser sig dock vara utsatta för mobbning. Denna grupp har också många andra problem. Goda relationer till familj, lärare och vänner är en stark motkraft, men i denna studie träffar en tredjedel av barn till skilda föräldrar *aldrig* en frånvarande förälder. Det väcker många tankar. Hur skulle man kunna hjälpa upp en sådan situation och vad får det för följder?

Barnrapporten, utarbetad av Landstingets Folkhälsokommitté, är den första heltäckande redogörelsen för barn och ungdomars hälsa i Sverige och även internationellt. Rapporten beskriver hälsoläget bland barn och ungdomar i Stockholms län. Länet är indelat i 129 delområden och med hjälp av hälsoindikatorer går det att utläsa hälsosituationen i varje kommun och stadsdel. Med hjälp av indikatorerna går det sedan att sammanställa en hälsoprofil för såväl varje individ som respektive område. Detta mätinstrument utgår dock främst från vuxna. Sett mot en framtid och med hänvisning till Barnkonventionen är det viktigt att utgå mer från barn själva.

Det är enligt Barnrapporten svårt att uttala sig om barns psykiska hälsa i Sverige eftersom vi saknar representativa återkommande studier. Rapporten lyfter fram åtta riskfaktorer i förskoleåren som kan påverka den psykiska hälsan negativt. Sammantaget rör det sig om brister i stöd och an-

knytning till föräldrar och andra vårdgivare, avsaknad av tillgång till förskola respektive brister i förskole- och skolmiljön, låg social position och slutligen påfrestningar och bristande allmänt socialt stöd.

Samspelet mellan barn och föräldrar, förskolan och skolan är av fundamental betydelse för barnets hälsa. Att som barn ha en trygg anknytning och som förälder ett gott stöd i nätverket förefaller basalt för ett barns utveckling. Att ha kunskap om sin föräldraroll och vad den innebär är ytterst viktigt. Studier kring föräldrastilar visar att ett varmt auktoritativt förhållningssätt är mest konstruktivt i förhållande till barnen. Hur för man ut den kunskapen så att den kan verka förebyggande?

Att lyssna till barn och ungdomars egna uppgifter om vad som är viktigt och ta tillvara deras kunskap i planering och varande är av yttersta vikt.

Avhandlingarna *Jag är glad att jag gick på dagis* (1997) och *Barns livsvägar genom förskola och skola* (1997) som bägge bygger på unga människors egna berättelser visar att förskolan i kombination med familjen är grundläggande för självbild och utveckling. Förskolan ger barnen en utvidgad världsbild. Kombinationen förskola och hem utgör tillsammans en helhet i barnens värld. I centrum står barnen själva, därefter kommer i tur och ordning föräldrarna, kamraterna och andra vuxna. Barnen tar tidigt ett aktivt ansvar för sin egen vardag, gör val och lägger ut strategier för att uppnå största möjliga glädje och tillfredsställelse.

I skolan blir situationen för barn något annorlunda. Medan barn och ungdomar själva berättar att upplevelsen av förskolan för de flesta är en värld byggd för barnen där de har stora möjligheter att träffa val och själva forma sin dag möter man i skolan en annorlunda atmosfär. Prestationskraven kommer in i bilden än mer (de fanns där ibland redan i förskolan) och en begynnande sortering tar vid. Stora grupper av barn mår inte bra i skolans värld. Det är någonting i samspelet mellan elev och skolkultur som behöver förändras i riktning mot att bättre kunna stödja och vägleda varje elev så att han eller hon bättre kan utnyttja sin förmåga och uppnå den generella kunskap som behövs för att kunna gå ut i ett arbetsliv.

Barn idag har i många stycken en annorlunda familjebild än tidigare. Skilsmässa och dess konsekvenser är ett fenomen som berör alltfler barn.

Forskning visar att det är inte skilsmässan i sig och det växelvisa boendet som utgör en påfrestning för barnen utan den konflikthård mellan föräldrarna som ofta uppstår. Vad kan man lära av detta? Att öka medvetenheten om betydelsen och nödvändigheten att ta sitt föräldraansvar inför barnen respektive utvidgade hjälpresurser kring konfliktlösning skulle kanske kunna vara en ansats.

När det gäller skolan visar Barnrapporten att upp mot en femtedel av skolans elever har psykiska problem i någon form. De psykiska svårigheterna förefaller ha ökat. Pojkar har fler problem än flickor vilket är känt sedan länge.

En kombination av olika förebyggande åtgärder i skolan bör inriktas på:

- Tydliga pedagogiska mål
- Mindre klasser (ej fler än 20 elever)
- Blandade undervisningsgrupper, åldersblandade och nivågrupperade
- Ökat elev och föräldrainflytande
- En mer stödande undervisningsmetodik mellan lärare och elever
- Avgränsade pedagogiska program

Gymnasiet har kommit att utsättas för hård kritik. Det är framförallt under gymnasieåren som olika former av sortering tar vid. Att gå ut högstadiet utan betyg eller att fastna i det individuella programmet och inte komma vidare innebär att befinna sig i ett utsatt läge. Problemet har kommit att uppmärksammas alltmer i forskning och media. Vid Stockholms stads senaste kontroll 1995 stod drygt tre tusen tonåringar utanför skolan och det finns ingen uppföljning kring vart dessa ungdomar tagit vägen.

Skolverket fick år 2000 i uppdrag av regeringen att granska orsakerna till att elever lämnar skolan utan betyg. I rapporten *Regeringsuppdrag nr 8 – Utan fullständiga betyg* redovisas orsakerna i tre kategorier: individ-, process och systemrelaterade faktorer. Fokus sätts på de så kallade processrelaterade faktorerna vilket innebär:

- Engagerade vuxna med förmåga att skapa förtroendefulla relationer och rimliga tydliga krav
- Anpassning av arbetssätt efter elevernas förutsättningar och behov
- Elevernas engagemang och vilja
- Föräldrarnas engagemang och vilja att stödja eleverna

Som en röd tråd i 90-talets skolforskning löper insikten att skolan måste förändras inifrån i riktning mot att möta eleverna i en vardag utifrån deras individuella förutsättningar och bakgrund. Skolan lever i mycket kvar i en föråldrad ram ofta knutet till varje skolas specifika kultur vilket blir än mer synligt i mötet med arbetslivet. Det råder stora olikheter mellan skolor i synen på hur kunskap ska förmedlas. Den svenska grundskolan har byggt på tilltron till idén om pedagogisk differentiering det vill säga att elever ska kunna arbeta på olika nivå och med skilda intressen inom klassens ram, men svensk klassrumsforskning har visat att det inte har gått att uppnå individualisering i generell bemärkelse. Det lämnar oss med öppna frågor under stort ansvar. Bengt-Erik Anderssons (1999) idé om bildningscentra som i sin tur bygger på elevernas egna intressen skulle kunna vara en idé. Idén är som framgått i texten inte ny utan har förespråkats av en mångfald reformpedagoger under 1900-talet.

Att från skolan gå in i ett arbetsliv ställer den unga människan inför många nya problem.

Själva övergången till arbetslivet sker i en period när unga människor är mellan tjugo och trettio år – en period som av några forskare skämtsamt döpts till ”övergångsåldern”. Att kunna anpassa sig till arbetslivets villkor och krav kräver andra förmågor och egenskaper än skolan utrustats för. Skolan har ansvar för alla elever medan arbetslivet riktar sig mot ett urval styrt av marknadstänkande. Socialisationen från skola över i arbetsliv är tämligen litet utforskad. Vissa forskare menar att det numera blir allt mindre vanligt med ett direkt övergående från skola till arbetsliv. I stället tenderar människor att växla mellan arbete och studier. Man prövar likaså olika arbeten och flyttar utomlands för längre eller kortare perioder, en situation

som kännetecknar det postmoderna samhället. ”Det sociala kontraktet” det vill säga samspelet mellan varje individ och det samhälle hon under en viss tid ingår i har specifika kännetecken unika för just sin tid. Dagens unga är i mångt och mycket hänvisade till att själva skapa sin framtid. Mål och villkor förändras snabbare än någonsin tidigare historiskt. Samhället förändras men skolan följer inte med i den takt som behövs. Lång utbildning ger inte automatiskt värlövat arbete. Det postmoderna samhället talar om livslångt lärande det vill säga vi kommer att behöva lära om så länge vi lever. En del forskare beskriver livet som ett livsprojekt, där det bland annat handlar om att förhålla sig till vad som är viktigt i livet.

Forskning visar att unga människor föredrar trygghet framför tidsbegränsade anställningar. Många vill bli egenföretagare vilket skulle kunna vara en lösning i en tid när alla inte längre kan garanteras arbete. Förmåga att ta egna initiativ kommer i det sammanhanget att bli en viktig egenskap. Hur förbereder skolan för det?

I intervjustudier med unga människor framkommer att de praktiskt taget inte får någon förberedelse för de krav som ställs i arbetslivet. De saknar träning i icke traditionella ämnen som att kunna samarbeta med kollegor och arbetsledning, kunna använda dator eller ta folk på ett smidigt sätt.

1990-talet har varit en tid med stor arbetslöshet. Svängningar i konjunkturen med anställningsstopp och neddragningar drabbar främst de unga. Vilka slås ut redan tidigt och vilka hittar strategier in i arbetslivet? Forskning visar att oavsett hur arbetsmarknaden utvecklar sig så är unga människor som ej gått i gymnasiet en utsatt grupp. Denna grupp skiljer sig från de ungdomar som börjat gymnasiet men av olika skäl hoppat av. Gruppen känns igen av arbetsgivarna och de får stora svårigheter att komma in på arbetsmarknaden. Införandet av treårigt gymnasium med ett större tryck på teoretiska krav har också inneburit stora påfrestningar för många. Att följa upp vilka som söker sig till de individuella programmen och närmare studera deras svårigheter i syfte att hitta lösningar kommer att bli nödvändigt.

De barn som fullföljer gymnasiet och sen går vidare är främst akademikerbarn. Arbetarbarn söker i större utsträckning yrkesinriktade utbildningar.

Orsakerna till studieavbrott relateras i forskning främst till skolsystem och individfaktorer. Studieavbrott är ett komplext problem. Det finns inga enkla förklaringar. Väljer man att förklara via individfaktorer handlar det i ett mikroperspektiv om studiebegåvning, motivation och tidigare skolerfarenheter. I ett makroperspektiv spelar klasstillhörighet, social bakgrund, kön och ras en viktig roll. De elever som avbryter kommer främst från utsatta miljöer och har haft skolsvårigheter under lång tid.

Det har gjorts betydligt mer forskning kring orsaker till studieavbrott än kring konsekvenserna. Samlad forskning visar dock att ungdomar med kort skolutbildning löper större risk att bli arbetslösa och får en lägre inkomst än ungdomar med mer omfattande utbildning.

Forskning kring förebyggande åtgärder mot studieavbrott visar att en bra förskola med aktiv föräldramedverkan och kompetent personal är klart förebyggande för barns utveckling.

Att i skolan ta fasta på elevernas starka sida istället för att ta dem åt sidan, så kallad accelererad inläring, är ett kreativt sätt att hjälpa elever med svårigheter. Tidig satsning på språkutveckling och läskunnighet rekommenderas specifikt.

Ett aktivt samarbete mellan sociala myndigheter, arbetsförmedlingar och skolmyndigheter är av stor betydelse liksom olika former av förberedande stöd inför arbetslivet.

Forskning kring ungdomsarbetslöshet visar att kvinnor inte blir kvar i arbetslöshet på samma sätt som män. Kvinnor värderar arbete högre än män och de är beredda att flytta eller ta vilket jobb som helt. Det finns stora faror med tidig arbetslöshet i form av missbruksproblem och brottslighet. Att få ingå i ett arbetsliv är för den västerländska människan av central betydelse för hennes identitet och socialisering. Historiskt sett fanns de arbete åt alla i det gamla bondesamhället men kanske inte alltid föda. Arbetslösheten kom med industrisamhällets framväxt. I dag finns det mat åt alla men däremot inte arbete. Synen på arbete har något förenklat löpt

längs två linjer: arbete som någonting nödvändigt ont som man helst ska befria sig ifrån respektive motsatsen: arbete håller människan levande. Många menar att 1990-talet har inneburit ett trendbrott. Under 90-talet har vi haft både högkonjunktur och brist på arbete. Kanske måste vi omvärdera vår syn på arbete, men forskning visar att den unga människan *vill* arbeta. Att vara arbetslös är mycket värre än att ha ett mindre stimulerande arbete.

Långvarig arbetslöshet bryter ner människor och leder till en förändrad livsstil. Man tvingas anpassa sig till situationen och hamnar alltmer utanför. Arbetet måste också för många ha en tydlig dragningskraft för att locka tillbaka en person, bra lön och intressant arbete eller goda arbetsrelationer. Annars väljer man hellre att inte arbeta. Arbetsgivaren i sin tur väljer vem man helst vill ha. Det gäller att ha rätt utbildning och rätt egenskaper annars blir man bortvald. Åtgärderna måste då bli att på olika sätt stimulera till arbete, dra in bidragsmöjligheter respektive öka utbildningsinsatserna. Det måste framför allt bli ett mer omfattande samarbete mellan utbildningssystem och arbetsgivarnas behov. I annat fall finns det risk att stora grupper blir marginaliserade i en eller annan form. Begreppet är ofta förekommande men svårt att ringa in. Det har många innebörder. Forskning kring hemlösa män har visat att arbete har haft en mycket stabiliserande effekt. Vissa grupper av framför allt män är ”partiellt delaktiva” i arbetslivet. Dessa män lever i en kronisk osäkerhet när det gäller fast arbete men de är inte så isolerade som man kan tro. Ett gemensamt drag är att de mer eller mindre tändigt söker arbete. Däremellan faller de ut i temporära sidospår för att sedan åter för en period leva ett mer normaliserat liv. Viktiga aspekter för hur det går blir hur det sociala stödet ser ut. Vänner, släktingar, föräldrar och en välutvecklad vårdapparat har avgörande betydelse. Egna personlighetsdrag och värderingar, den egna hälsan och förhållandet till droger har stort inflytande. Det finns skäl att tro att den här formen av marginell tillvaro kommer att beröra alltfler människor framför allt bland de unga. Det ställer samhället inför ett stort ansvar. Hur ska man förhålla sig till detta?

3. Rapportens syfte

Rapportens syfte är dels att ge en bakgrund till projektet. Varför det startades och hur det lagts upp. Vidare att redovisa en litteraturgenomgång av det senaste decenniets forsknings- och utredningsarbete för att ge en teoretisk och forskningsmässig bakgrund. Detta har gjorts i kapitel 2.

I denna första rapport från projektet kommer vi att koncentrera oss på de 25-åringar, som har tillhört Livsprojektet, och alltså studerades första gången när de var 18 år och gick på gymnasiet. I senare rapporter kommer övrigt material att analyseras.

Vi kommer att analysera respondenternas svar på de olika enkätfrågorna och relatera dem till en rad bakgrundsvariabler som vi har tillgång till. Syftet är att få en bild av hur dessa unga vuxna anpassat sig till sin vuxenroll och till samhällets krav på dem. Vi kommer också att försöka identifiera en grupp som kan antas vara mer utsatt än andra, dvs vara mera sårbar än övriga, och se vad som karakteriserar denna grupp.

Mer precist är våra frågeställningar de som vi redan tidigare redovisat i kapitel 1, men som vi upprepar nedan.

Hur går det för unga människor som i skolan upplevt misslyckande senare i livet?

Är sårbarhet speciellt vanlig i denna grupp?

Återhämtar sig denna grupp när de lämnat skolan och fått arbete?

Kan denna grupps problem i skolan förklaras med psykiatriska problem?

Hur lyckas denna grupp anpassa sig till samhällslivet?

Kan framgång senare i livet motverka den känsla av misslyckanden gruppen bär med sig från skoltiden?

4. Metoder

Undersökningsgrupper

Undersökningsgrupperna är, som tidigare sagt, hämtade från två tidigare projekt, det s k Livsprojektet, som bedrevs vid Lärarhögskolan i Stockholm under större delen av 90-talet (Andersson, 2001) och det s k FAST-projektet som startade i slutet av 70-talet (Andersson, 1990). I det första projektet ingick ungdomar av skilda ålder – 14-åringar, 16-åringar och 18-åringar. Första gången de unga studerades var våren 1993. De gick då i årskurserna 7, 9 och 11. De rekryterades från två kommuner i Stockholms närhet inom en radie av ca 80 km från Stockholm och kommer från tre stycken gymnasieskolor och 7 stycken högstadieskolor i de två kommunerna. Ca 1200 ungdomar ingår i Livsprojektet.

Två år senare besöktes högstadieskolorna och gymnasierna på nytt och samma elever fick än en gång besvara våra frågeformulär. För 18-åringarna väntade vi ytterligare ett år och sände dem en postenkät, när de var 21 år. Sju år efter första insamlingen var det dags för en ny postenkät. Personerna var då 21, 23 eller 25 år gamla.

Från Livsprojektet har vi tillgång till data om hur eleverna trivs i skolan, vilka livsprojekt de sätter upp för sig själv och liknande frågor. FAST-projektet har en helt annan karaktär. Det är en intensivstudie av barn, som vi följt tillsammans med deras föräldrar alltsedan de var mycket små. Första gången vi träffade dem var de i 3-årsåldern. De har sedan följts genom förskoleåren och på nytt när de var 8 år, 13 år och 16 år. De är nu 24 eller 25 år gamla. Om denna grupp barn har vi mycket ingående information om deras uppväxt, livsvillkor, barnomsorg, skolutbildning och liknande. Gruppen bestod från början av 128 barn.

Genom betygsjournaler, som vi samlade in vid första insamlingstillfället hade vi tillgång till elevernas personnummer i Livsprojektet. För FAST-projektets barn hade vi redan tidigare insamlat personnummer. Med hjälp av dessa kunde vi i FABASKO-projektet köpa aktuella adresser till de allra

flesta av de unga människorna. Vi lyckades identifiera 1296 personer som tillställdes en postenkät. Varje person som besvarade enkäten utlovades en biobiljett. Efter en rad påminnelser hade vi fått in 1102 svar, vilket motsvarar en svarsfrekvens på 85% – en mycket hög siffra. I tabell 1 visar vi svarsfrekvenserna för de olika delgrupper som ingår i FABASKO-projektet.

Tabell 1. Antalet utsända och besvarade frågeformulär.

Delgrupp	Antal utsända frågeformulär	Antal besvarade frågeformulär	Svarsfrekvens
FAST-projektet (25 år)	108	101	93,5%
Årskurs 7 (21 år)	321	267	83,2%
Årskurs 9 (23 år)	305	272	89,2%
Årskurs 11 (25 år)	562	462	82,2%
Totalt	1296	1102	85,0%

Svarsfrekvenserna är osedvanligt höga. För FAST-projektet får vi siffror som är närmast osannolikt höga vad gäller postenkäter. En förklaring kan vara att vi haft många kontakter med denna grupp och byggt upp ett förtroende för oss. Men även årskurs 9-gruppen har en osedvanligt hög svarsfrekvens. Vi tror att det hela beror på en rad omständigheter. Våra följebrev var mycket noggrant formulerade för att på bästa sätt motivera varför vi önskade svar från våra unga (se bilaga1). Innehållet i enkäten är också intressant och stora delar var likartat de tidigare enkäter personerna besvarat och upplevt som intresseväckande. Att göra en postenkät kräver också noggrann uppföljning med många påminnelsebrev. Vi gjorde fyra påminnelser, vilket alltså gav gott resultat. Slutligen har metoden att skicka en biobiljett till alla som besvarade enkäten med stor sannolikhet bidragit till det goda resultatet. Det var, enligt vår mening, mycket väl använda pengar.

Undersökningsinstrument

Urvalet av frågor till vår enkät har naturligtvis som utgångspunkt haft de frågeställningar vi tidigare har redovisat. Enkäten redovisas i bilaga 2. Vi gör här en kort genomgång av innehållet i den. Innan vi gör detta vill vi först tacka fil.dr. Ingrid Hårsman, docent Britta Jonsson, professor Sverker Lindblad och docent Anne-Sofie Rosen för deras välvilliga tillstånd att låta oss utnyttja frågor ur deras frågeformulär.

Enkäten inleds med frågor om den personliga situationen, civilstånd, om man har barn eller inte och om dessa har någon barnomsorg. Vidare ges frågor om den egna barnomsorgen, vilken utbildning man har och vilken sysselsättning man har nu. Sedan följer ett antal frågor om hur man ser på arbetslivet. Vad man helst skulle vilja syssla med, hur man ser på sitt nuvarande jobb och vad som är klokast om man vill göra karriär i arbetslivet. Därefter följer ett antal frågor om vad som är viktigast för dem själva i arbetet. Därefter tar vi upp hur man ser på sin livssituation i största allmänhet, hur tillfreds man är med sitt liv, sin ekonomi, sin familj, sina vänner, mm. Därefter följer en rad frågor där våra respondenter skall bedöma vilka egenskaper man besitter. I ytterligare ett antal frågor får de ta ställning till vad som är viktigt i deras liv. En stor uppsättning frågor behandlar hur man ser tillbaka på sin skolgång. Dessa frågor är i stort samma frågor som ställdes till de unga när de gick i skolan. Vi kommer därför att få möjlighet att jämföra hur bilden av skolan eventuellt har förändrats under de sju år som förflutit sedan första insamlingstillfället. Slutligen följer några frågor om de svarandes hälsotillstånd och välbefinnande. Inalles innehöll frågeformuläret 140 frågor.

För att på ett meningsfullt sätt kunna analysera alla svar har det varit nödvändigt att gruppera ihop frågorna till större grupper eller skalor. Det blir då möjligt att räkna ihop svaren i en sådan grupp av frågor till en summapoäng. Denna gruppering har gjorts med hjälp av faktoranalys, som är en statistisk metod som prövar vilka frågor som hänger samman och mäter samma bakomliggande begrepp. Vi skall här i tabell 2 redovisa de olika skalor som vi konstruerat, samt deras reliabilitet, dvs hur tillförlitliga

de är. Detta görs genom att beräkna ett index – Cronbach's alpha koefficient, som varierar mellan 0 och 1. Det bör vara så högt som möjligt.

Tabell 2. Cronbach's alpha –koefficient för olika skalor.

Skalor	FAST-proj.	Åk7 (21 år)	Åk 9 (23 år)	Åk11 (25 år)
Vad är viktigt i arbetet?				
Meningsfullhet	.59	.57	.65	.59
Självständighet	.47	.43	.50	.43
Trygghet	.52	.41	.39	.39
Nöjd med livssituationen				
Ekonomi	.83	.81	.78	.85
Livet	.62	.66	.65	.63
Vad är viktigt i livet?				
Karriärutveckling	.71	.72	.73	.73
Förbättra världen	.77	.77	.68	.74
Familjen	.77	.77	.68	.71
Egenskaper				
Omtänksamhet	.62	.72	.69	.69
Livlig, rörlig	.61	.70	.68	.66
Ambition	.73	.70	.64	.74
Behärskning	.69	.61	.62	.63
Konstnärlighet	.63	.56	.62	.60
Skolfaktorer				
Skoltillfredsställelse	.77	.77	.72	.73
Intellektuell stimulans	.72	.74	.68	.62
Meningsfullhet	.79	.75	.77	.71
Manuell orientering	.78	.82	.79	.80
Initiativ och ansvar	.83	.74	.75	.74
Lärororientering	.77	.89	.85	.84
Kamratorientering	.74	.75	.76	.76
Övriga skalor				
Optimism	.71	.76	.78	.77
Utslagning	.55	.60	.52	.51

Merparten av skalorna har en godtagbar reliabilitet på över .70 och i många fall över .80. En del skalor ligger lägre och får därför tolkas med en större försiktighet, speciellt vid individjämförelser, medan jämförelser på gruppnivå inte är lika känsliga.

Det är intressant att notera att värdena för de fyra olika grupperna oftast är mycket lika. Detta talar för en viss stabilitet i materialet över de fyra grupperna.

5. Boende, partnerskap, utbildning och arbete

Den grupp unga vuxna vi här beskriver har alla gått i gymnasium – åtminstone två årskurser. De var vid senaste undersökningstillfället ca 25 år och borde rimligen ha nått vuxenstatus. Sedan länge är de enligt svensk lag att betrakta som vuxna, vilket dock inte innebär att alla i praktiken har tagit på sig eller tilldelats en vuxenroll. Yttre tecken på vuxenhet brukar vara att man funnit en partner, att man flyttat hemifrån och har ett eget boende och att man kan försörja sig själv och att man har barn. Vi skall i det här kapitlet granska vilka tecken på vuxenhet våra 462 respondenter visar.

Vi börjar med deras boendesituation. I tabell 3 visar vi andelen kvinnor och män med olika former av boende.

Tabell 3. Kvinnors och mäns boende. Procent.

Bor:	Kvinnor	Män	Totalt
Hos föräldrar	9	7	8
I villa	7	12	10
I hyreslägenhet, förstahandskontrakt	41	27	34
I hyreslägenhet, andrahandskontrakt	6	5	6
I bostadsrättslägenhet	27	37	32
I hyrt rum (ej hos föräldrar)	6	5	6
Bor provisoriskt	1	2	2
På annat sätt	2	3	3
Totalt	100 (n=241)	100 (n=219)	100 (n=4601)

Ca 8% av våra svarande bor fortfarande hemma hos sina föräldrar. En tredjedel bor i hyreslägenhet med förstahandskontrakt och en tredjedel i bostadsrättslägenhet. Här är det intressant att se att vi har en könsskillnad. Fler kvinnor bor i hyreslägenhet och fler män i bostadsrättslägenhet. Skillnaderna är statistiskt signifikanta. Ytterligare 10% bor i villa. Även här är det fler män än kvinnor, som verkar ha lyckats med ett sådant ekonomiskt

åtagande. Endast 5% har ett andrahandskontrakt på en lägenhet och lika många hyr ett rum.

Man kan väl säga att merparten uppvisar ett av de yttre kriterierna på vuxenhet, nämligen ett eget boende, och cirka 40% har ett boende som vanligtvis brukar kräva en rejäl ekonomisk insats.

Relaterar vi boendet till de svarandes socioekonomiska bakgrund under uppväxten finner vi skillnader mellan socialgrupperna som är snudd på signifikanta ($p=.06$). Sålunda är det 15% av som växte upp i ett arbetarhem som nu bor i villa mot endast 7% av de som kommer från övre medelklassen. Samma siffror för hyreslägenhet med förstahandskontrakt är 37% resp. 30%. Motsatsen gäller hyreslägenhet med andrahandskontrakt – 1% mot 8% – bostadsrättslägenheter – 30% mot 36% – och hyrt rum – 1% mot 8%. Detta sammanhänger förmodligen med att de med arbetarklassbakgrund börjar arbeta tidigare och på så sätt tidigare skaffat sig de ekonomiska resurser som krävs.

Vi finner nästan identiska skillnader mellan de som på gymnasiet gått yrkesinriktade studievägar och de som gått teoretiska. De förstnämnda påminner mycket om arbetarklassen, de sistnämnda om medelklassen. Skillnaderna är statistiskt signifikanta. Däremot finner vi inga sådana skillnader mellan svaranden som hade olika inställningar till sin skola och skolsituation.

Vilka har då ett partnerförhållande och vilka är ensamstående? I tabell 4 visar vi detta för vardera könet.

Tabell 4. Kvinnors och mäns civilstånd. Procent.

Civilstånd	Kvinnor	Män	Totalt
Singel (ensamstående)	36	33	34
Fast förhållande	20	17	18
Sambo, ej gift	37	43	40
Gift	6	5	6
Särbo	0,4	2	2
Annat	1	0	1
Totalt	100 (n=241)	100 (n=220)	100 (n=461)

En dryg tredjedel är ensamstående eller singlar. Det behöver naturligtvis inte betyda att de alltid varit det. Snarare är det nog ganska troligt att en del av denna tredjedel haft sällskap, men just nu är ensamma. En femtedel av kvinnorna och ett par procent färre män har ett fast förhållande och ytterligare ca 40% – något fler män än kvinnor – har ett samboförhållande utan att vara gifta. 6% är gifta. Vi finner inga samband mellan civilstånd och våra olika bakgrundsvariabler.

Med detta kriterium på vuxenhet har ca två tredjedelar av gruppen uppnått vuxenhet. Vi vill dock markera att kriteriet kan vara synnerligen tveksamt i dagens samhälle, där många människor hela sitt liv lever ensamma. Vi skall slutligen se hur många som har barn i denna grupp. Vi finner inga signifikanta skillnader mellan våra olika grupper. Hela 88% av männen och 83% av kvinnorna är barnlösa. De som har barn, har i regel ett. 3% har dock två – i ett fall tre – barn.

Vi övergår så till att redovisa vilken utbildning och vilken sysselsättning våra respondenter har. I tabell 5 visas utbildningsnivån uppdelad på kön.

Tabell 5. Kvinnors och mäns utbildningsnivå i procent.

Utbildning:	Kvinnor	Män	Totalt
Slutade efter grundskolan	0,4	0,5	0,4
Påbörjade gymnasiet men avbröt studierna	0,8	0,5	0,7
Slutade efter genomgången gymnasium	36	57	46
Studerar på kommunala vuxengymnasiet	5	3	4
Studerar på universitet/högskola	29	24	26
Har avslutat studier å universitet/högskola	19	8	14
Annat	11	7	9
Totalt	100 (n=240)	100 (n=221)	100 (n=461)

Endast 2 personer slutade skolan efter grundskolan och ytterligare 3 personer påbörjade gymnasiet men avbröt det senare. Egentligen är det första svaret märkligt, eftersom alla respondenter gick i gymnasiet, när vi första gången frågade ut dem. Förmodligen handlar det om något felsvar eller missuppfattning av svarsalternativet. Vederbörande kanske slutade gymnasiet i förtid och menar att han eller hon endast avslutat grundskola. Närmare hälften – 46% – slutade skolan efter avslutat gymnasium. Här finner vi stora könsskillnader. Hela 57% av männen men endast 36% av kvinnorna hör till denna kategori. Ca 4% har fortsatt på kommunal vuxenutbildning. Andelen som läst eller läser vid universitet och högskolor är relativt hög för kvinnorna, men betydligt lägre för männen. 48% av kvinnorna, men endast 32% av männen har sådan utbildning.

Vi har också bett respondenterna att ange den aktuella sysselsättningen då de besvarade vårt frågeformulär. Deras svar framgår av tabell 6.

Tabell 6. Kvinnors och mäns nuvarande sysselsättning i procent.

Sysselsättning:	Kvinnor	Män	Totalt
Arbetar	50	68	59
Studerar	29	18	24
Både arbetar och studerar	9	10	9
Prövar sig fram, arbetar oregelbundet	1	0	1
Har arbete, men är föräldraledig	4	0	2
Har arbete, men är långtidssjukskriven	2	0,5	1
Är arbetslös, arbetssökande	2	2	2
Arbetar hemma i hushållet	2	0	1
Gör sin värnplikt	0,4	0,0	0,2
Har tagit sabbatstermin	0,4	0,9	0,7
Annat	0,8	0,5	0,7
Totalt	100 (n=241)	100 (n=221)	100 (n=462)

Hälften av kvinnorna och drygt två tredjedelar av männen arbetar. Ytterligare ca 10% såväl arbetar som studerar samtidigt. Nästan en tredjedel av kvinnorna ägnar sig uteslutande åt studier, medan knappt en femtedel

av männen hör till denna kategori. Ett par procent är arbetslösa. Övriga kategorier har dragit till sig ett fåtal svar. Man kan således konstatera att den stora merparten av våra respondenter faktiskt har en sysselsättning, antingen arbete eller studier eller både och. Av de som ägnar sig åt studier läser tre fjärdedelar på universitet eller högskola. Ungefär hälften av männen och dryga en tredjedel av kvinnorna säger att de valt den utbildning de genomgår därför att den behövs för det yrke de satsar på. Ytterligare ca 40% – något fler män än kvinnor – anger att de studerar av intresse för utbildningen.

Tar vi hänsyn till den sociala bakgrund våra respondenter haft under sin uppväxt finner vi att de vars föräldrar är arbetare i tre fjärdedelar av fallen slutade skolan efter gymnasiet och endast 12,7% gick vidare till universitet eller högskola. Motsvarande värden för de som kommer från familjer, där föräldrarna är akademiker eller tillhör den högre medelklassen, är 33% respektive 56%. Dessa skillnader är statistiskt signifikanta.

Ser vi på deras nuvarande sysselsättning finner vi också där skillnader mellan grupper med olika socioekonomisk bakgrund. 72% av de med arbetarbakgrund arbetar nu mot 55% av de som kommer från den högre medelklassen. Av dessa studerar ca 30% i stället mot ca 11% av de förstnämnda. Räknar vi med dem som både arbetar och studerar får vi 42% respektive 17%. Även dessa skillnader är statistiskt signifikanta.

Relaterar man utbildning och sysselsättning till respondenternas inriktning på sina gymnasiestudier finner man att fyra av fem av de yrkesorienterade avslutat sina studier med gymnasieutbildning (79%) medan de teoretiskt inriktade i mer än hälften av fallen gått vidare till universitet och högskolor (59%).

Likartade skillnader mellan de två studiegrupperna får man för aktuell sysselsättning. Merparten av de yrkesinriktade arbetar, medan många av de teoretiskt inriktade fortfarande studerar. Särskilt intressant är att det inte är någon skillnad mellan grupperna vad gäller arbetslöshet (2% i varje grupp).

Hur har det då gått för de elever som älskade respektive hatade skolan när de gick i gymnasiet. Vilken utbildningsnivå har de uppnått? Låt oss först redovisa hur vi gjort vår indelning av eleverna när de gick i skolan.

De fick besvara ett omfattande frågeformulär med en lång rad frågor om hur de uppfattade sin skolsituation. Frågorna rörde hur de såg på de olika aktiviteter som de erbjöds, t ex hur utmanande, intressanta och meningsfulla de kändes, om de svarade mot elevernas egna intressen och önskemål osv. De handlade också om vilken roll skolan gav eleverna, om de fick ta ansvar och egna initiativ och om de själva fick bestämma i frågor som berörde dem. Slutligen handlade också en del frågor om deras relationer till dels lärarna och dels kamraterna. Närmare 100 frågor ingick i vårt frågeformulär. På grundval av deras svar på frågorna kunde vi gruppera eleverna i åtta kvalitativt olika grupper, som sedan kunde föras ihop i tre större kategorier. Den första innehåller elever som är mycket tillfreds med sin skolsituation. En del verkar rent av vara lyckliga. Vi kallar denna kategori för den positiva gruppen. Den utgör i vårt uppföljningsmaterial 32% av samtliga. En andra kategori rymmer grupper som ligger runt medelvärdena i sina svar. Den kommer att kallas för den genomsnittliga gruppen och utgör nästan 38% av totalen. Den tredje kategorin, slutligen, rymmer tre grupper som samtliga har negativa attityder till och upplevelser av skolan. Vi kallar denna kategori för den negativa gruppen och den utgör 30% av samtliga. Eftersom detta projekt är speciellt intresserad av den sociala sårbarhetsproblematiken kommer vi att dela upp den negativa gruppen i två grupper – de manuellt orienterade samt de missnöjda och olyckliga.

Hur har det då gått för personerna i de olika kategorierna. Vi visar detta i tabell 7.

Tabell 7. Utbildningsnivå relaterad till hur man trivdes i skolan. Procent.

Upplevelse av skolan under gymnasietiden:	Slutat efter gymnasium	Fortsatt på Komvux	Universitets- eller högskoleutbildning	Övriga
Positiva	34	2	53	11
Neutrala	55	2	37	6
Negativa (man. or.)	39	3	45	9
Negativa (missnöjda, olyckliga)	65	8	18	8

Vi ser att de som upplevde sin gymnasietid med positiva förtecken i högre grad än övriga gått vidare till universitets- och högskolestudier, medan såväl de neutrala som de negativa oftare slutat efter gymnasiet. Samma samband finner vi om vi i stället tittar på deras nuvarande sysselsättning i förhållande till skoluppfattningarna. De positiva respondenterna är i högre grad fortfarande sysselsatta med studier än övriga, medan två tredjedelar av de missnöjda och olyckliga arbetar. Upplevelsen av den egna skolsituationen är sålunda en prediktion för hur det går för en senare i livet.

Hur ser då våra respondenter på det arbete de har, om de nu arbetar? I tabell 8 redovisar vi de olika köns svar på en fråga om detta.

Tabell 8. Kvinnors och mäns syn på sitt nuvarande jobb. Procent.

Svarsalternativ	Kvinnor	Män	Totalt
Ser det som ett framtidsjobb. Vill helst stanna kvar här.	34	40	37
Stannar kvar. Jag kommer ändå inte att hitta något bättre.	5	10	7
Ser det som en tillfällig anställning. Jag skall läsa vidare.	14	11	12
Ser det som en tillfällig anställning. Jag söker annan typ av jobb.	9	13	11
Ser det som en tillfällig anställning, men jag vet inte vad jag skall göra sedan.	16	11	13
Tycker jobbet är ett "skitjobb". Jag tar något annat så fort jag hittar något bättre.	2	1	2
Annat	21	14	17
Totalt	100 (n=171)	100 (n=172)	100 (n=343)

En tredjedel av kvinnorna och 40% av männen ser sitt nuvarande jobb som ett framtidsjobb. Ytterligare 10% av männen och ca 4% av kvinnorna vill stanna kvar, eftersom de inte tror att de kan hitta något bättre. Mellan 35 och 40% av respondenterna ser jobbet som ett tillfälligt jobb – något fler kvinnor än män. En del vill läsa vidare, andra vill söka annat jobb och ytterligare några vet inte vad de skall göra. Ett fåtal, ca 2%, tycker att jobbet är ett skitjobb och de tar ett annat så fort de får chansen.

Vi frågade också hur de trivdes med sitt nuvarande jobb. Hela 88% av kvinnorna och 84% av männen trivs ganska bra eller mycket bra med sitt jobb, vilket är en förvånansvärt hög siffra. 4-5% trivs dåligt eller ganska dåligt.

Jämför vi respondenter med olika social bakgrund visar det sig att de som kommer från den högre medelklassen i högre grad än övriga anser att de fått ett framtidsjobb (44% mot 30%). Däremot är det mycket små skillnader i arbetstrivseln. Man kan fråga sig om detta innebär att man har olika förväntningar och krav på sitt arbete i olika socialgrupper.

Skillnaderna är inte heller stora mellan de som gick på en teoretisk linje på gymnasiet och de som gick på en yrkesinriktad linje. Man finner dock att dubbelt så många teoretiker som praktiker säger att deras jobb är tillfälligt, därför att de skall studera vidare (15% mot 8%). Inte heller är det någon skillnad när det gäller trivseln med jobbet.

Ser vi slutligen på skillnaderna mellan de som hade olika syn på skolan finner vi inte heller där några stora skillnader. Liksom när det gäller studieinriktningen är det dock dubbelt så många som säger att de skall studera vidare bland de positivt än de negativt inriktade (16% mot 7%). Inte heller arbetstrivseln varierar mellan grupperna i nämnvärd omfattning.

Tabell 9. Svar på frågan "Vad tror Du är klokast för Din del när det gäller Din arbetslivskarriär?" Procent.

Fråga:	Kvinnor	Män	Totalt
Att försöka vara kvar på samma arbetsplats/företag och arbeta sig uppåt.	42**	55**	48
Att ta eget ansvar och själv försöka påverka.	99	97	98
Att försöka få erfarenhet från så många arbetsplatser som möjligt.	63	63	63
Det spelar ingen roll. Det blir som det blir ändå.	8	10	9
Att ligga lågt och anpassa sig till situationen.	8	14	11
Att ställa krav och inte gå kvar på en arbetsplats man inte trivs på.	98**	92**	95

** P<.01

Vad tror man då är viktigt om man skall göra karriär i arbetslivet? De unga fick ta ställning till sex påståenden och vi visar i tabell 9 andelen kvinnor och män som hållit med om påståendena.

Så gott som alla respondenter – betydligt mer än 90% – menar att det är viktigt att ta eget ansvar och själv försöka påverka och att ställa krav och inte gå kvar på en arbetsplats man inte trivs på. På det sistnämnda alternativet är det signifikant fler kvinnor som tycker så, även om också männen ligger väldigt högt. Detta är väldigt intressant, eftersom det verkar innebära att man, i varje fall i 25 års åldern inte är beredd att ställa upp på vad som helst när det gäller arbete.

Att försöka få erfarenhet från så många arbetsplatser som möjligt tror två tredjedelar av respondenterna är bra för deras karriär, medan samtidigt ungefär hälften håller med om att det också kan vara bra att stanna kvar och arbeta sig uppåt. I sistnämnda fallet är det signifikant fler män som tror så.

Endast ca 10% anser att det är bra att ligga lågt och försöka anpassa sig till situationen eller att det inte spelar någon roll.

Jämför man svarande med olika social bakgrund är det två frågor, där skillnader föreligger, nämligen frågan om det spelar någon roll eller inte. 20% av de med arbetarklassbakgrund anser att det inte spelar någon roll, mot 10% av dem från den lägre medelklassen och endast 4% från den högre medelklassen. De med arbetarklassbakgrund är också i mindre utsträckning beredda att ställa krav och lämna den arbetsplats man inte trivs på (88% mot 97%).

Studieinriktningen på gymnasiet visar också vissa samband med hur man ser på arbetskarriären. De yrkesinriktade tror i större utsträckning än de teoretiskt orienterade på att man skall försöka vara kvar på samma arbetsplats och arbeta sig uppåt (58% mot 42%). Det är också fler som säger att det inte spelar någon roll (14% mot 6%) och att man bör ligga lågt (16% mot 7%).

Det är inte bara att göra karriär som är viktigt då man arbetar. I en rad frågor bad vi respondenterna ta ställning till hur viktigt olika förhållanden var för just dem. De fick ange sina svar i en femgradig skala från *inte alls*

viktigt till mycket viktigt. I tabell 10 visar vi andelen kvinnor och män som angivit att de olika förhållandena är viktiga eller mycket viktiga.

Tabell 10. Andelen kvinnor och män som angivit att ett viss förhållande är viktigt eller mycket viktigt för sitt arbete. Procent.

Faktorer	Kvinnor	Män	Totalt	p
Hög lön	56	78	61	.001
Flexibel arbetstid	53	53	53	ej sign.
Självständigt arbete	78	73	75	ej sign.
Kunna avancera	69	65	67	ej sign.
Mycket fritid	52	67	59	.001
Intressant arbete	95	94	95	ej sign.
Fast anställning	75	80	77	ej sign.
Bra arbetskamrater	94	96	95	.033
Påverka samhället	44	31	38	.018
Att ha ett meningsfullt arbete	84	83	83	ej sign.
Att jobba med mina händer	32	47	40	.002
Att jobba på egen hand, gärna ensam	15	17	16	ej sign.

Det allra viktigaste tycks vara att ha bra arbetskamrater och ett intressant arbete, som dessutom känns meningsfullt. Därefter följer en fast anställning och ett självständigt arbete, som ca tre fjärdedelar anser vara viktigt. Två tredjedelar framhåller vikten av att kunna avancera. Först på sjunde plats bland de tolv alternativen kommer hög lön.

Längst ner kommer att jobba på egen hand, gärna ensam, följt av att påverka samhället och att jobba med sina händer. Männerna betonar mer än kvinnorna hög lön, mycket fritid och jobba med händerna. Kvinnorna betonar i högre utsträckning att kunna påverka samhället.

Svarande från arbetarklassen betonar i högre utsträckning än övriga att de vill ha bra arbetskamrater (82% mot 73% respektive 67%) och att de vill jobba med händerna (29% mot 20% respektive 13%).

Om vi jämför de som gick yrkesinriktade linjer med de som gick teoretiska på gymnasiet finner vi ett antal skillnader. De yrkesinriktade betonade hög lön som viktigt i större utsträckning (69% mot 57%), att ha en fast anställning (87% mot 71%), att påverka samhället (41% mot 35%) att job-

ba med händerna (55% mot 30%) samt att jobba på egen hand (22% mot 13%). De teoretiskt inriktade betonade mer ett intressant arbete (97% mot 91%). De som vantrivdes i skolan vill i större utsträckning än övriga ha ett självständigt arbete och jobba med sina händer.

Vi har med hjälp av faktoranalys grupperat de enskilda frågorna om vad som är viktigt i arbetet i tre större grupper – en som vi kallat för meningsfullhet, en för självständighet och en för trygghet. Vi finner då att kvinnor och personer med medelklassbakgrund har signifikant högre poäng på meningsfullhetsfaktorn än övriga grupper. Vidare ställer personer från högre medelklassen, teoretiskt inriktade individer, liksom de som älskade sin skola mindre krav på trygghet än övriga personer.

Med hjälp av regressionsanalys har vi studerat vilka av de fyra bakgrundsfaktorerna som förklarar variationen i de tre arbetsfaktorerna. Vi finner då att bakgrunden endast förklarar ca 8% av variationen i meningsfullhetsfaktorn. Signifikanta bidrag till förklaringen ger könet och familjens sociala bakgrund. För trygghetsfaktorn kan vi förklara närmare 15% av variationen. Här är det framför allt studieinriktningen, men också upplevelsen av skolsituationen och den socioekonomiska bakgrund som har signifikanta bidrag. Ingen av bakgrundsfaktorerna bidrar signifikant till variationen i självständighetsfaktorn.

Vad är det då för yrken man arbetar i och vilka arbeten skulle man helst vilja arbeta i? Vi gav våra respondenter två öppna frågor, där de fick fylla i svar på dessa frågor. Låt oss först studera inom vilka branscher de arbetar och skulle vilja arbeta. Här är det viktigt att observera att varje område rymmer såväl yrken med lång som kort utbildning. Detta redovisas i tabell 11.

Ca 300 av respondenterna besvarade dessa öppna frågor. Hälften av de som inte besvarade frågorna studerar vid universitet och högskolor eller har gjort det, medan en dryg tredjedel slutade efter fullbordat gymnasium.

Tabell 11. Kvinnor och män fördelade på de branscher de arbetar i nu och de branscher de vill arbeta i. Procent.

Bransch	Nu			I framtiden		
	Kvinnor	Män	Totalt	Kvinnor	Män	Totalt
Teknisk	3	16	10	7	14	10
Vård	16	1	9	19	1	10
Pedagogisk	17	3	10	18	9	14
Religiöst	0	0	0	1	0	0,3
Media, kultur konst	4	4	4	15	14	14
Administrativ	23	15	19	19	17	17
Handel	11	6	9	5	5	5
Produktion, service	20	46	33	9	21	15
Lantbruk	0	2	1	3	5	4
Polis, militär	1	1	1	2	5	4
Kommunikation	5	5	5	4	5	5
Idrott	0	1	0,3	0	3	2
Totalt	100	100	100	100	100	100

Om vi först ser på vad de gör just i svarsögonblicket så är det fem områden som dragit till sig mer än 10% av kvinnorna, nämligen de administrativa samt produktion och service, som båda ligger runt 20%; vård och pedagogik som båda ligger runt 16-17% samt handel med 11% av de svarande. Övriga områden varierar mellan 0% och 5%.

För männens del är det endast tre områden inom vilka merparten arbetar: produktion och service med hela 46%, samt de tekniska och administrativa områdena med vardera omkring 15-16%.

Att unga människor är så koncentrerade på ett fåtal områden kan naturligtvis ha att göra med att de ännu inte funnit sin plats i arbetslivet och att svårigheter att finna arbete tvingat in dem på områden där arbetstillfällen finns. Det är också så att de områden, som här utmärker sig, är stora och omfattande till skillnad från en del av de övriga.

Inom vilka områden skulle man då helst vilja jobba? För kvinnornas del är det fyra områden, som drar till sig mer än 10% av rösterna. Det är vård, pedagogik och administration, alla med cirka 18% samt media, kultur och konst med 15%. Detta sista område, som endast 4% arbetar inom, är tyd-

ligen ett drömområde, som har svårt att tillfredsställa alla som vill in på det. Produktion och service tappar i stället 11% av sina röster och endast 9% vill arbeta inom det. På samma sätt har handel minskat från 11% till 5%.

För männens del ligger önskejobben inom fyra områden, som får mer än 10% av valen. Produktion och service dominerar bland nuvarande jobb med nästan hälften av de svarande, men har sjunkit till 21%. De tekniska och administrativa områdena ligger på tidigare nivå, medan media, kultur och konst även för männen stiger till 14%. Även det pedagogiska området ökar från 3% till 9%.

Om vi relaterar yrkesområdena till de svarandes egen socioekonomiska bakgrund under uppväxten, finner vi en del skillnader mellan socialgrupperna. Inom den högre medelklassen är det framför allt arbeten inom den administrativa, sektorn, media, kultur och konst samt pedagogik som lockar. Inom den lägre medelklassen är det de två förstnämnda jämte vårdyrken som dominerar, medan inom arbetarklassen arbetaryrken inom produktion och service drar till sig en tredjedel av svaren, därefter följer pedagogiska yrken med en sjättedel av svaren och administration med en tiondel.

När det gäller studieinriktning under gymnasietiden är det ungefär dubbelt så många med teoretisk inriktning jämfört med yrkesinriktning som vill hamna inom ett administrativt område eller inom media, kultur och konst. Yrkesorienterade väljer i stället produktion och service fyra gånger så ofta som teoretiskt orienterade.

Vi övergår nu till att gruppera yrkena i en socialgruppsskala. Vi har använt den socioekonomiska indelning (SEI) som användes vid folk- och bostadsräkningen 1985 (FOB 85), som vi sedan ytterligare i tabell 12 komprimerat till fyra grupper.

Fler män än kvinnor – drygt hälften mot ca 40% – arbetar i ett arbetaryrke. Fler kvinnor – en fjärdedel mot en femtedel – arbetar i lägre tjänstemannayrke. I framtiden är det endast hälften så många män och kvinnor som vill arbeta i ett arbetaryrke. För kvinnorna minskar också valet av lägre tjänstemannayrken. Tjänstemannayrken på mellannivå och högre nivå ökar för både män och kvinnor.

Tabell 12. Kvinnor och män fördelade på nuvarande yrke och yrke de skulle vilja ha enligt socioekonomisk indelning(SEI). Procent.

SEI	Nu			I framtiden		
	Kvinnor	Män	Totalt	Kvinnor	Män	Totalt
Arbetaryrken	42	52	47	25	29	27
Lägre tjänstemannayrken	25	19	22	19	18	19
Tjänstemannayrken på mellan-nivå	21	18	19	29	29	29
Högre tjänstemannayrken/ledande befattningar	12	11	11	27	24	24
Totalt	100	100	100	100	100	100

Vi finner också påtagliga samband mellan den egna sociala bakgrunden och vilken typ av yrken man arbetar i eller vill arbeta i. Samma sak gäller mellan studieinriktning på gymnasiet och yrke. De yrkesorienterade arbetar till 71% i ett arbetaryrke, det teoretiska endast till 30%. Ser vi på framtida yrkesval väljer 49% av de yrkesinriktade mot endast 12% av de teoretiskt inriktade ett sådant yrke.

Uppfyller då våra respondenter – 25 år gamla – de tecken på vuxenhet som vi har studerat? Merparten gör det – dock inte alla. Det är dock endast 9% som uppfyller alla fyra kriterierna på vuxenhet. Ytterligare 45% uppfyller tre krav och 36% två krav. Slutligen är det 10% som bara uppfyller ett krav. Resultaten visar att allt längre tid går åt i dagens samhälle för att förbereda sig inför vuxensamhället. Det varierar dock med de svarandes olika bakgrund. Så t ex hade bara 6% av de som kom från den högre medelklassen uppnått alla fyra kriterierna mot 15% av de som kom från arbetarklassen. Samma sak gäller de som hade valt en yrkesorienterad studieinriktning på gymnasiet i jämförelse med dem med en teoretisk inriktning – 16% mot 4%. De som var mycket positivt inställda till skolan hade i större utsträckning än övriga få tecken på vuxenhet – 18% mot 6-7%. Alla skillnaderna är statistiskt signifikanta.

För merparten av våra respondenter, som alla gått på gymnasium några år eller har en högre utbildning, tycks det ha gått bra i den bemärkelsen att merparten har arbete eller studerar. Endast drygt 2% är arbetslösa, ytterligare 1% är långtidssjukskrivna. Närmare 4% av kvinnorna är föräldrale-

diga, men inga män. Betydligt fler kvinnor än män har en högskole- eller universitetsutbildning. Vi finner också klara skillnader mellan social bakgrund och utbildningsnivå och sysselsättning, liksom mellan studieinriktning på gymnasiet och skoltrivsel och hur det gått för dem längre fram i livet.

Bakgrunden spelar också in i valet av yrke liksom i synen på det yrke man har. När det slutligen gäller vad man anser vara viktigt i ett arbete finner vi skillnader mellan de olika bakgrundsvariablerna och denna syn.

6. Skolan, livet och framtiden

Tillfredsställelse med livssituationen

Hur ser man då på sin livssituation, när man nått 25 års ålder och står på tröskeln till vuxenlivet – kanske rent av ha tagit klivet in i det? Är man nöjd eller missnöjd? Man kan väl våga anta att personer som är mycket missnöjda med sitt liv och sin situation befinner sig i en situation som gör dem mera sårbara än personer som är mycket nöjda med sitt liv.

Vi har låtit våra respondenter ange hur tillfreds man är med olika aspekter av sitt liv. Detta gjordes i en femgradig skala från ”mycket missnöjd” till ”mycket nöjd”. I tabell 13 visar vi andelen nöjda och mycket nöjda för vart och ett av de olika alternativen.

Tabell 13. Andelen kvinnor och män som är nöjda eller mycket nöjda med sin livssituation. Procent.

Olika aspekter av livet och livssituationen	Kvinnor	Män	Totalt
Tillfreds med livet som helhet	80	85	83
Nöjd med hushållsekonomin	44	48	46 ⁺
Nöjd med den egna ekonomin	42	45	43 ^{**}
Nöjd med lönen	31	31	31
Nöjd med arbetet	71	73	72
Nöjd med familjelivet	75	80	77
Nöjd med fritidslivet	68	76	72
Nöjd med kontakterna med vännerna	71	71	71
Nöjd med livet om 10 år	90	87	88

⁺p=.10 ^{**}p=.01,

Hela 83% av vår respondenter är nöjda eller mycket nöjda med sitt liv som helhet och endast 5% är missnöjda eller mycket missnöjda. Vi ser en viss skillnad mellan könen, så att cirka 5% mer män än kvinnor är nöjda.

Förflyttar vi perspektivet 10 år framåt i tiden så är man fortfarande mycket nöjd med sitt liv, faktiskt i något högre utsträckning. Det är framför allt kvinnorna som förändrat sin uppfattning. 10% fler kvinnor tror att

man kommer att vara nöjd med sitt liv i framtiden än som är nöjda just nu. Samma siffra är för männen bara 2%.

Det är fyra aspekter av livssituationen som merparten är tillfreds med, nämligen familjelivet, följt av fritidslivet, arbetet och vänkontakterna. Närmare tre fjärdedelar av respondenterna är nöjda med dessa förhållanden. Samtidigt är det 9% som är missnöjda med sitt familjeliv (11% kvinnor, 6% män), medan 6-7% av respondenterna är missnöjda med de tre övriga aspekterna.

Mest missnöjd är man med sina ekonomiska förhållanden. För hushålls-ekonomi och den egna ekonomin gäller att drygt 40% av de svarande är nöjda eller mycket nöjda, medan endast 30% är tillfreds när det gäller lönen. I gengäld är ungefär en fjärdedel av de svarande missnöjda. För hushålls-ekonomi och den egna ekonomin föreligger könsskillnader. Fler kvinnor än män är missnöjda – mellan 25-30% mot 16-17%. Att man är så missnöjd med sin lön – såväl kvinnor som män – är intressant. Beror det på att man verkligen har en låg lön eller har man för höga förväntningar? Eftersom vi inte har några uppgifter om den faktiska lönen kan vi tyvärr inte finna något svar på denna fråga i vårt material.

Utöver det fåtal könsskillnader vi hittat finner vi inga signifikanta skillnader mellan respondenter med olika social bakgrund eller olika studieinriktningar. Däremot finner vi några skillnader mellan svaranden som upplevt sin skoltid på olika sätt. De olyckliga eleverna är i klart mindre grad nöjda med sin hushålls-ekonomi och sin egen ekonomi. Vidare är de missnöjda i mindre utsträckning än övriga nöjda med sitt arbete. Detta hänger troligen samman med att de olyckliga och missnöjda slutat skolan tidigare och alltså skaffat sig en kortare utbildning och därigenom har svårare att få ett välbetalt arbete.

Som vi visat i kapitlet om tillvägagångssätt konstruerade vi två skalor av de olika uppgifterna om tillfredsställelsen med livssituationen – en som handlade om ekonomin och en om livet i övrigt. Jämför vi poängen mellan våra olika grupper uppdelade efter bakgrund finner vi en signifikant skillnad mellan kvinnor och män vad gäller synen på ekonomin till männens fördel. Vi finner också en liknande skillnad mellan de som upplevt sin skol-

tid på olika sätt. De missnöjda var i betydligt mindre utsträckning än övriga nöjda med sin livssituation.

Tror man att man kommer att flytta från sin hemort för att studera eller arbeta på annan ort? Denna fråga fick man ta ställning till och 32% av kvinnorna och 29% av männen besvarar den jakande. Ytterligare 35% svarar kanske, medan 24% av kvinnorna och 29% av männen svarar ett klart nej på frågan. Ca 10% uppger sig inte veta. Skillnaderna mellan män och kvinnor är inte statistiskt signifikanta.

Jämför vi svaren från de med olika socioekonomisk bakgrund får vi starka signifikanta skillnader mellan de som kommer från arbetarklassen och övriga. De förstnämnda verkar mycket mer stationära än medelklassen. 41% tänker inte flytta mot endast 10% som vill flytta. Det är dubbelt så många som tänker stanna i denna grupp än i medelklassgrupperna. Medelklassens ungdomar visar alltså en större flyttningsbenägenhet.

Vi får samma svarsmönster om vi i stället jämför de på gymnasiet teoretiskt inriktade med de yrkesinriktade. Endast 15% av de sistnämnda mot 40% av de förstnämnda tror att de skall flytta. Däremot fann vi inga skillnader mellan de olika grupper som upplevde skolan på olika sätt.

Det vanligaste skälet till att flytta var att man ville byta miljö. Närmare hälften av svaren från de som svarat ja eller kanske på frågan om att flytta angav detta skäl. Att det skulle vara ont om arbetstillfällena uppgav 17%, medan endast 4% uppgav att det skulle saknas möjligheter att studera vidare. Med tanke på att respondenterna kommer från en mycket utbildningstät miljö, måste det vara mycket speciella utbildningar som de saknar som uppgav detta skäl.

Viktiga saker för livet och framtiden

Hur ser man då på sitt liv och sin framtid? Vad är viktigt för en och vad är oviktigt? Vi lät våra respondenter ta ställning till 19 olika påståenden om livet och framtiden och bad dem ange hur viktigt vart och ett av dessa påståenden var för dem. Skalan var femgradig och vi visar i tabell 14 hur många kvinnor och män som valt alternativet viktig eller mycket viktig för vart och ett av påståendena.

Tabell 14. Andelen kvinnor och män som angivit ett visst förhållande som viktigt eller mycket viktigt i livet eller i framtiden. Procent.

Viktigt för livet och framtiden:	Kvinnor	Män	Totalt	Signifikans nivå
Ha goda vänner	97	95	96	ej sign.
Ha tid för mina barn	93	95	94	ej sign
Stå min familj nära	93	93	93	ej sign
Bli respekterad	90	87	88	ej sign
Ha ett trevligt hem	82	78	80	ej sign
Utveckla min personliga identitet	82	68	76	.003
Utveckla mina talanger	71	73	72	ej sign
Få resa	71	65	68	ej sign
Få eller ha en bra utbildning	68	63	66	ej sign
Ha ett tryggt arbete	63	70	66	ej sign
Tjäna mycket pengar	48	59	53	.062
Bidra till en bättre värld	49	40	45	.014
Gifta mig	43	39	41	ej sign
Skydda djur	42	36	39	ej sign
Vara en god ledare	38	38	38	ej sign
Göra karriär	41	35	38	ej sign
Ha snygga kläder	39	33	37	ej sign
Göra något för att stoppa miljöförstöringen	36	34	35	ej sign
Pröva på olika jobb	30	34	32	.068

De viktigaste förhållandena som mer än 90% anger vara viktiga eller mycket viktiga handlar alla om relationer. Det gäller att ha goda vänner, ha tid för sina barn och stå familjen nära. Här är det inga skillnader mellan könen. Viktigt för de flesta är också att bli respekterad. Detta är mycket intressant, eftersom det visar hur betydelsefullt det är för unga människor att bygga upp goda personliga relationer; mer viktigt än andra förhållanden i livet.

Att ha ett trevligt hem är för kvinnorna lika viktigt som att utveckla den personliga identiteten (82%), medan det sistnämnda är mindre viktigt för männen (68%). Denna skillnad är statistiskt signifikant. Ytterligare ett antal påståenden handlar om personlig utveckling – utveckla sina talanger, få en bra utbildning och att resa. Alla ligger i trakterna av ca 65-70%.

Att ha ett tryggt arbete är också ungefär lika viktigt – något viktigare för männen, dock ej signifikant. Att tjäna mycket pengar är också viktigare för männen än för kvinnorna (59% mot 48%).

Några mer idealistiska alternativ är vanligare bland kvinnorna än männen – att bidra till en bättre värld (49% mot 40%), att skydda djur (42% mot 36%) och att göra något för att stoppa miljöförstörelsen (36% mot 34%). Den första skillnaden är statistiskt signifikant.

För fyra av tio är det viktigt att gifta sig och för ett par procent färre att göra karriär.

Jämför vi respondenter med olika socioekonomisk bakgrund finner vi endast fyra statistiskt signifikanta skillnader, nämligen att medelklassen i större utsträckning anser att en god utbildning är viktig, att göra karriär är viktigt, att få resa är viktigt och att ha snygga kläder är viktigt. Fler skillnader – åtta stycken – finner vi när vi jämför grupper med olika studieinriktning på gymnasiet. För de teoretiskt inriktade är det viktigare än för de yrkesinriktade att utveckla de personliga identiteten, att få en bra utbildning, att göra karriär och att få resa. För de yrkesinriktade är det i stället att gifta sig, att tjäna mycket pengar, att få ett tryggt arbete, och att skydda djur. Några få skillnader finner vi mellan grupper som upplevt sin skoltid på olika sätt. Det är sålunda viktigare för de som trivdes mycket bra i skolan än för de som vantrivdes att pröva olika jobb, medan de som inte trivdes i skolan värnar med om djuren och vill skydda dem.

Med hjälp av faktoranalys har vi grupperat de olika påståendena i tre faktorer, som var och en samlar påståenden av likartat slag. Den första faktorn handlar om ”karriärutveckling”. Läger vi ihop poängen man får på de olika påståendena och beräknar medelvärden finner vi att kvinnorna har en högre poäng än männen med snudd på statistiskt signifikans ($p=0.07$). Det är också så att de som kommer från den högre medelklassen har signifikant högre medelvärden, liksom de som valt teoretisk studieväg på gymnasiet. De som var missnöjda med sin skolsituation var signifikant mindre inriktade på att göra en karriär.

En annan grupp av påståenden samlades i en faktor som vi skulle kunna kalla ”familjeorientering”. Även här har kvinnorna ett statistiskt signifikant

högre medelvärde än männen, vilket är i linje med vad man brukar finna. Några socialgruppskillnader står inte att finna, men däremot är de som hade en yrkesorientering på gymnasiet mera familjeorienterade än de teoretiskt inriktade.

En tredje grupp av påståenden har förts samman under faktorn ”världsförbättrare”. Här finner vi än en gång att kvinnorna har ett statistiskt signifikant högre medelvärde än männen och alltså i högre grad vill göra etiskt goda saker för att få världen bättre. Några andra signifikanta skillnader mellan olika grupper finner vi inte här. Önskan att förbättra världen är alltså inte kopplad till vare sig social bakgrund, studieinriktning eller upplevelse av skolan.

Vi har med hjälp av regressionsanalys studerat hur mycket av den totala variansen i de olika faktorerna vi kan förklara med våra fyra bakgrundsvariabler. Vi finner då, när vi kontrollerar för de individuella effekterna från var och en av variablerna, att för den första faktorn – karriärutveckling – förklaras 8% av variansen av våra bakgrundsfaktorer. Det är dock endast inställningen till skolan som har ett signifikant bidrag till förklaringen. Socialgruppstillhörighet har ett bidrag som är signifikant på 10%-nivån.

Även för familjeorientering förklaras 8% av variansen av våra fyra faktorer. Här är det kön och studieinriktning som har de signifikanta bidragen till förklaringen. För världsförbättrarfaktorn är det endast kön som har ett statistiskt signifikant bidrag till förklaringen som omfattar 5% av variansen.

Minnen från skolan

Hur minns man sin skoltid då man är 25 år? Vilka spår har skolan satt i ens liv. När våra respondenter var 18 år och gick andra årskursen på gymnasiet fick de besvara ett omfattande frågeformulär om hur de upplevde skolan. Det rörde vilka aktiviteter man hade och hur de berörde en, vilka roller man tilldelades och vilka sociala relationer man hade till lärare och kamrater. Tre år senare, när respondenterna var 21 år gamla, fick de sig tillända en postenkät med i det närmaste samma frågor och ombads att på nytt besvara dem. Vid detta tillfälle besvarade 70% av de tillfrågade enkäten. Vi har nu, vid 25 års ålder, än en gång låtit vara respondenter besvara

en enkät med bland annat samma frågor om skolan som tidigare. Denna gång är svarsfrekvensen, som vi visat tidigare, högre – drygt 82%.

De frågor som ställdes hade karaktären av påståenden som man skulle ta ställning till; stämmer påståendet eller stämmer det inte. Man hade fem svarsalternativ – två instämmanden och två avståndstaganden samt ett mittalternativ – stämmer någotsånär. Vid redovisningen nedan har vi slagit samman de två instämmandena och de två avståndstagandena och redovisar inte mittalternativet. Påståendena är grupperade i ett antal faktorer, som vi funnit med hjälp av faktoranalys.

Vi börjar med att redovisa svaren på några frågor som alla är ett uttryck på en allmän skoltillfredsställelse (tabell 15).

Tabell 15. Upplevelse av skolan vid 18 års ålder, samt minnen av skolan vid 21 och 25 års ålder. Skoltillfredsställelse. Procent.

Ålder	Stämmer precis eller ganska bra			Stämmer inte alls eller inte så bra		
	18	21	25	18	21	25
För att stå ut måste man ibland skolka	20	24	17	64	61	66
När jag tänker tillbaka på min skoltid så tycker jag den var ganska bortkastad	6	*	7	81	*	82
Jag ansträngde mig och satsade på skolan	42	48	41	22	26	33
Jag brydde mig inte om hemarbete (läxor och annat) särskilt mycket	20	23	24	57	58	54

* Frågan ställdes inte detta år.

Det första som slår en är hur lika man besvarar frågorna vid de olika tillfällena. Det måste tolkas så att den upplevelse man gör av skolan, då man befinner sig i den, bär man med sig ut i livet. Närmare en femtedel tyckte och tycker fortfarande att man måste skolka ibland för att stå ut med skolan. Två tredjedelar håller inte med om påståendet. När det gäller påståendet om att man ansträngde sig och satsade på skolan var det en dryg femtedel av respondenterna som förnekade detta, när de var 18 år gamla. Vid 21 års ålder hade denna siffra ökat till en fjärdedel och vid 25 års ålder

hade den stigit till en tredjedel av respondenterna. Det verkar här som om tiden förändrade minnesbilden. Samma mönster finner vi på påståendet att man inte brydde sig om sitt hemarbete, även om skillnaderna är mindre. 6-7% uppger att de tycker skoltiden var ganska bortkastad.

På två av påståendena finner vi könsskillnader. Det är frågorna om man satsade på skolan och gjorde sitt hemarbete, där kvinnorna ligger högre när det gäller instämmanden än männen.

Det finns också ett par skillnader mellan respondenter med olika socio-ekonomisk bakgrund. De som tillhör den högre medelklassen tog i signifikant större mängd avstånd från påståendet att skoltiden var bortkastad och arbetarklassen tog i större utsträckning avstånd från påståendet att man hade ansträngt sig och satsat på skolan.

Vad gäller studieinriktning på gymnasiet satsade de teoretiskt inriktade betydligt mer på skolan än de yrkesinriktade och brydde sig mer om att göra hemarbetet, vilket kanske inte kommer som någon överraskning för någon.

Tabell 16. Upplevelse av skolan vid 18 års ålder, samt minnen av skolan vid 21 och 25 års ålder. Intellektuell stimulans. Procent.

Ålder	Stämmer precis eller ganska bra			Stämmer inte alls eller inte så bra		
	18	21	25	18	21	25
Skolan är det bästa som hänt mig	12	22	19	66	48	52
Det var roligt att gå i skolan	37	52	47	27	18	16
I skolarbetet fick jag göra sådant som verkligen betydde mycket för mig	16	18	14	52	50	54
I läroböckerna står mycket som är intressant	26	*	56	34	*	15

* Frågan ställdes inte detta år.

Fyra påståenden har förts samman under rubriken ”Intellektuell stimulans”. Svaren redovisas i tabell 16. Vid 18 års ålder var det endast 12% som höll med om påståendet att skolan var det bästa som hänt dem. Det ökar till runt 20% längre upp i åldrarna – inte heller det någon impone-

rande hög siffra. Samma gäller påståendet att man i skolarbetet fick göra sådant som verkligen betydde något för en. Här är förändringarna över tid obetydliga.

Att det var roligt att gå i skolan tyckte 37% av 18-åringarna, medan 47% av 25-åringarna mindes skoltiden på detta sätt. När det slutligen gäller läroböckerna – där vi inte hade med frågan till 21-åringarna – ser vi stora skillnader över tid. Endast en fjärdedel av 18-åringarna ansåg att det stod mycket intressant i läroböckerna, medan drygt dubbelt så många anser detta när de är 25 år.

Vi finner få könsskillnader på frågorna. Men kvinnorna tyckte det var roligare än männen att gå i skolan (52% mot 42%, $p < .10$). Detta stämmer med våra vanliga föreställningar att flickor trivs bättre i skolan än pojkar. När det handlar om stimulans är det tydligen inte så.

Jämför vi respondenter som vuxit upp i olika socioekonomiska hemmiljöer är de som kommer från arbetarklassen mindre positivt inställda till skolan även på dessa frågor. När det gäller läroböckerna är skillnaden dock endast signifikant på 10%-nivån.

När det gäller studieinriktning får vi bara en klart statistiskt signifikant skillnad och det gäller läroböckerna som de yrkesinriktade i mindre grad än de teoretiskt inriktade finner intressanta. På samma sätt anser de förstnämnda i mindre grad att det är roligt att gå i skolan ($p < .10$).

Ytterligare ett antal frågor handlade om hur meningsfull eller meningslös skolan upplevdes vara. Vid 18 års ålder upplevde 11% av våra svaranden att det mesta var meningslöst i skolan. Denna siffra sjönk sedan till 4-5%. En fjärdedel av 18-åringarna ansåg att det de var bra på räknades inte i skolan. Vid 25 års ålder hade andelen sjunkit till knappt en femtedel.

Var sjunde respondent ansåg och anser att mycket lite av det skolan sysslade med intresserade dem. I stället tyckte 36% av 18-åringarna att skolan gott kunde syssla med mer intressanta saker med tanke på den tid man tillbringar i skolan. Vid 25 års ålder ansåg 27% detta.

Tabell 17. *Upplevelse av skolan vid 18 års ålder, samt minnen av skolan vid 21 och 25 års ålder. Meningsfullhet. Procent.*

Ålder	Stämmer precis eller ganska bra			Stämmer inte alls eller inte så bra		
	18	21	25	18	21	25
Det mesta var meningslöst som vi sysslade med i skolan	11	5	4	71	78	85
Det jag är bra på räknades inte i skolan	26	*	18	42	*	55
Mycket litet av det vi sysslade med i skolan intresserade mig	14	14	16	61	69	60
Så mycket tid vi tillbringade i skolan kunder den gott sysslat med mer intressanta saker	36	29	27	35	31	46

* Frågan ställdes inte detta år.

Vi finner två könsskillnader på påståendena i tabell 17. Det är färre kvinnor än män som minns skolan som meningslös och som säger att mycket litet av det man sysslade med i skolan intresserade dem.

Respondenter med olika socioekonomisk bakgrund skiljer sig statistiskt signifikant åt på de två sista påståendena. Betydligt färre från arbetarklassen tar avstånd från påståendena än från den högre medelklassen (41% respektive 31% mot 68% respektive 53%).

På samma sätt är det betydligt färre av de som läste ett yrkesorienterat än ett teoretiskt program på gymnasiet som tar avstånd från de tre sista påståendena i tabell 18. Skillnaderna kan uppgå till hela 20%.

Tabell 18. *Upplevelse av skolan vid 18 års ålder, samt minnen av skolan vid 21 och 25 års ålder. Manuell orientering. Procent.*

Ålder	Stämmer precis eller ganska bra			Stämmer inte alls eller inte så bra		
	18	21	25	18	21	25
Det var viktigt för mig att arbeta med mina händer ibland	60	62	58	18	24	23
I skolan får man arbeta alldeles för litet med sina händer och sin kropp	49	47	53	28	34	20
Skolan lägger ner alldeles för litet tid på de praktiska ämnena	45	44	50	26	38	22

På påståendena om att arbeta med sina händer och sin kropp är skillnaderna mellan de olika åren väldigt små. Omkring hälften av de svarande ansåg och anser att det är viktigt för dem att få arbeta med sina händer och sin kropp och att de får göra det i för liten utsträckning i skolan. På det första påståendet är det signifikant fler män än kvinnor som tycker så; i övrigt är könsskillnaderna små.

Det är också så att de som kommer från den högre medelklassen i jämförelse med övriga i signifikant mindre utsträckning vill arbeta med sina händer och sin kropp. Även här kan skillnaderna uppgå till hela 20%.

Tabell 19. Upplevelse av skolan vid 18 års ålder, samt minnen av skolan vid 21 och 25 års ålder. Initiativ och ansvar. Procent.

Ålder	Stämmer precis eller ganska bra			Stämmer inte alls eller inte så bra		
	18	21	25	18	21	25
Om man tänker själv i skolan råkar man bara ut för problem	11	11	14	70	71	68
Jag tycker inte att lärarna gav oss tillräckligt mycket ansvar	18	22	22	52	53	47
Jag stod inte ut med att det alltid var lärarna som bestämde	27	17	13	49	67	67
Om vi själva fått ta mer ansvar för skolarbetet skulle jag ha lärt mig mera	36	29	22	32	44	49

Efter att ha studerat hur respondenterna upplever de aktiviteter skolan erbjöd skall vi övergå till att granska elevrollen (tabell 19). Hur ser den ut? Drygt hälften av dem verkar minnas den som ganska aktiv, eller i varje fall inte alltför passiv. Var sjunde svaranden minns dock att man bara fick problem om man tänkte själv. Och drygt var femte tyckte inte att lärarna gav dem tillräckligt mycket ansvar. Lika många tror att man skulle ha lärt sig mer om man fått ta mer ansvar själv för skolarbetet.

På de två första frågorna är det inga stora åldersskillnader, medan betydligt fler 18-åringar än 25-åringar inte stod ut med att det alltid var lära-

ren som bestämde och trodde att de skulle lärt sig mer om de själva fått ta mer ansvar.

Vi finner inga könsskillnader på dessa frågor. Det är tydligt att könen upplever sin elevroll mycket likartat. Inte heller finner vi några statistiskt signifikanta skillnader mellan grupper med olika socioekonomisk bakgrund. Däremot finner vi några skillnader mellan de som gick yrkesorienterat och teoretiskt program. De första tog i mindre utsträckning avstånd från något av de två sista påståendena.

Vi övergår så till att studera de sociala relationerna. Först relationerna till lärarna. Nästan hälften av våra svaranden tycker att lärarna är schyssta och rättvisa. Det är inga stora skillnader mellan åldrarna. En tredjedel anser att lärarna verkligen brydde sig om eleverna, men lika många sa att så inte var fallet. En tredjedel ansåg också att lärarna hade humor. En humor som dock förbleknar något då de blivit äldre. Lika många kunde dock inte upptäcka någon humor hos sina lärare. Slutligen tyckte en fjärdedel av 18-åringarna väldigt mycket om sina lärare. Denna siffra ökar allteftersom tiden går och ökar till en tredjedel. Lika många ogillade sina lärare.

Tabell 20. Upplevelse av skolan vid 18 års ålder, samt minnen av skolan vid 21 och 25 års ålder. Lärarorientering. Procent.

Ålder	Stämmer precis eller ganska bra			Stämmer inte alls eller inte så bra		
	18	21	25	18	21	25
Mina lärare var schyssta och rättvisa	44	52	47	18	18	16
De flesta lärarna jag hade brydde sig verkligen om eleverna	28	32	32	30	30	28
De flesta av mina lärare hade humor	34	33	24	30	31	38
Jag gillade flesta av mina lärare väldigt mycket	26	29	34	32	31	27

Några statistiskt signifikanta könsskillnader på lärarfrågorna kan vi inte finna. Inte heller finns det några skillnader som kan kopplas till den socioekonomiska bakgrunden, medan studieinriktningen har vissa skillnader som nästan är statistiskt signifikanta ($p < .10$). Det gäller påståendet om att lä-

rarna verkligen brydde sig om eleverna. Fler yrkesinriktade håller med om detta. Det gäller också påståendet om att lärarna har humor. Färre yrkesinriktade förnekar detta påstående.

Vi övergår så till relationerna till skolkamraterna. Ca två tredjedelar av de svaranden oavsett ålder säger att det bästa med skolan var kompisarna. Endast 10% tar avstånd från påståendet.

Tabell 21. Upplevelse av skolan vid 18 års ålder, samt minnen av skolan vid 21 och 25 års ålder. Kamratorientering. Procent.

Ålder	Stämmer precis eller ganska bra			Stämmer inte alls eller inte så bra		
	18	21	25	18	21	25
Det bästa med skolan var kompisarna	65	68	65	11	9	12
Kompisarna i skolan var viktigare för mig än det vi fick lära oss	28	26	27	44	49	47
För mig var det viktigare att ha roligt än att vara duktig i skolan	34	26	29	32	47	45

För en fjärdedel är kompisarna viktigare än det man fick lära sig och ungefär lika många tyckte att det var viktigare att ha roligt än att vara duktig i skolan. Närmare hälften tar avstånd från de två sista påståendena, dock icke 18-åringarna på sista påståendet (32%). Det är ingen tvekan om att kamraterna spelar en viktig roll för unga människor i skolan.

På två av påståendena har vi stora könsskillnader – det första och det tredje. Hela 71% av männen mot 59% av kvinnorna ansåg att det bästa med skolan var kompisarna och 35% mot 23% ansåg det viktigare att ha roligt än att vara duktig. När det gäller socioekonomisk bakgrund tar hälften från den högre medleklassen avstånd från påståendet att det är viktigare att ha roligt än att vara duktig mot endast en tredjedel från arbetarklassen ($p=.08$). Några skillnader mellan svaranden med olika studieinriktning på gymnasiet finner vi inte.

Vi har bildat skalor av de olika påståenden som handlar om samma sak och räknat ut genomsnittspoäng på skalorna för olika grupper. I tabell 22 visar vi genomsnittet för de två könen.

Tabell 22. Medelvärden för kvinnor och män på skolfaktorerna.

Faktor:	Kvinnor	Män	Signifikansnivå
Skoltrivsel	15,07	14,03	***
Meningsfullhet	14,97	14,06	***
Intellektuell stimulans	12,24	11,74	*
Manuell orientering ¹	10,34	10,67	
Läroinställning	12,13	12,48	
Kamratorientering	9,01	9,84	***
Initiativ och ansvar ²	7,02	7,35	

+p<.10, **p<.01, ***p<.001

¹Hög poäng betyder att man vill ha med tid för praktiska ämnen.

²Hög poäng betyder att man önskar mer initiativ och ansvar.

Kvinnorna minns skolan i större utsträckning än männen som ett ställe där man trivdes och sysslade med meningsfulla och intellektuellt stimulerande aktiviteter. Männen däremot mindes sig själva som mera kamratorienterade än kvinnorna gjorde.

Jämför vi de olika socioekonomiska grupperna är det tydligt hur den högre medelklassen uppskattade skolan mer än arbetarklassen gjorde med den lägre medelklassen mitt emellan. Motsatsen gällde manuell orientering som arbetarklassen i större utsträckning representerade. De var också mer inställda på att kräva mer initiativ och eget ansvar.

När det gäller de olika studieinriktningarna blir bilden likartad. De med teoretisk inriktning minns skolan i ett mera positivt ljus än de med yrkesinriktning, som i stället var mer kamratinriktade och tenderade att minnas lärarna mera positivt och önskade mer initiativ och ansvar.

Hur ser då bilden ut om vi jämför respondenter med olika inställning till skolan vid 18 års ålder och hur man minns skolan, när man har blivit 25 år? I tabell 23 jämför vi tre grupper av svarande, de som var mycket positivt inställda till skolan när de gick i den, de som var mer neutrala och de som var negativt inställda. Vi får då ett övertygande klart mönster, som visar att de positivt inställda fortfarande är det i högre grad än övriga grupper och de som var negativt inställda fortfarande är det i högre grad än övriga grupper. De statistiska signifikansnivåerna är mycket höga. Det

är tydligt att man bär med sig sina upplevelser av skolan åtminstone långt upp i tjugoåren.

Tabell 23. Medelvärden på skolfaktorerna för tre grupper med olika inställning till skolan vid 18 års ålder.

Faktor:	Positiva vid 18 år	Neutrala vid 18 år	Negativa vid 18 år	Signifikansnivå
Skoltrivsel	15,53	14,31	13,92	***
Meningsfullhet	15,39	14,52	13,46	***
Intellektuell stimulans	12,73	11,91	11,31	***
Manuell orientering ¹	9,88	10,53	11,02	***
Läroinställning	12,80	12,33	11,58	**
Kamratorientering	8,57	9,68	10,06	***
Initiativ och ansvar ²	6,61	7,27	7,63	**

p<.01, *p<.001

¹Hög poäng betyder att man vill ha med tid för praktiska ämnen.

²Hög poäng betyder att man önskar mer initiativ och ansvar.

Om vi gör en klusteranalys av poängen på de sju skolfaktorerna som våra 25-åringar besvarat kan vi finna ett antal olika kluster. Lättast att tolka blir det om man väljer tre kluster. Ett kluster rymmer de som fortfarande är mycket positiva till skolan, ett kluster rymmer de med ett genomsnittligt eller neutralt svarsmönster och ett innehåller de med ett negativt minne av skolan. De positiva utgör 36% av hela gruppen, de neutrala 41% och de negativa 23%.

Ser vi hur klustren vid 25 års ålder fördelar sig på kön, socioekonomisk grupp och studieinriktning, får vi samma bild som tidigare. Kvinnorna är mer positiva än männen, medelklassen mer än arbetarklassen och de teoretiskt inriktade mer än de yrkesinriktade. Alla skillnader är statistiskt signifikanta.

Om vi nu jämför denna indelning i kluster med den klusteranalys som gjordes i 18 års åldern får vi följande utfall (observera att vi slagit samman de åtta klustren vid 18 år till tre med samma beteckningar som vid 25 års ålder).

Av de som var positivt inställda till skolan vid 18 års ålder är 56% fortfarande positiva, medan 33% förhåller sig mera neutrala. Några har blivit negativa i sina minnen (11%). Av de neutrala vid 18 års ålder är 41% fortfarande neutrala. Resterande har antingen blivit mera positiva i sin inställning (37%) eller mera negativa (22%). Ser vi slutligen på de som var negativa vid 18 års ålder är 38% fortfarande negativa, medan 32% blivit neutrala och hela 30% blivit positiva.

Tabell 24. Fördelning på skolkluster vid 18 och 25 års ålder.

18 år	25 år			Totalt
	Positiva	Neutrala	Negativa	
Positiva	75	44	15	134
Neutrala	59	64	35	158
Negativa	37	40	47	124
Totalt	171	148	97	416

Det vanligaste är dock att man bibehållit den inställning man hade i skolan och sju år efter den första enkäten fortfarande visar likartat svarsmönster. Närmare hälften (45%) har samma attityder till skolan vid 25 års ålder som de hade vid 18 års ålder.

Den ovanstående analysen grundar sig på två separata klusteranalyser – en gjord på 18-års ålder materialet och en på 25-års ålder materialet. Men det är i stort sett samma individer som besvarat båda enkäterna, med undantag för bortfall vid ena eller andra tillfället. Man skulle då kunna göra en klusteranalys som baserade sig på respondenternas svar vid båda svarstillfällena samtidigt. Vi har gjort en sådan analys och finner då fyra intressanta grupper eller kluster. Den första gruppen består av sådana individer som vid båda svarstillfällena visade sig ha en mycket positiv syn på skolan. Den andra gruppen hade vid 18 års ålder en lätt negativ syn på skolan, men denna har vid 25 års ålder förbättrats och ganska positiv. Den tredje gruppen hade vid 18 års ålder en genomsnittlig syn på skolan, vare sig positiv eller negativ. Denna bild har emellertid starkt försämrats och blivit ganska negativ. Slutligen har vi en grupp som vid båda tillfällena var starkt negativ till skolan.

Tabell 25. Kvinnors och mäns fördelning på kluster framtagna genom jämförelser av svar vid 18- och 25-års ålder. Procent.

Kluster:	Kvinnor	Män	Totalt
Negativ vid båda tillfällena	10	16	13
Försämring	27	37	31
Förbättring	31	24	28
Positiv vid båda tillfällena	32	23	28

$P < .01$

28% var positiva vid 18 års ålder och har bibehållit denna positiva syn fram till 25 års ålder. Vi kan se att det här är stora könsskillnader. Kvinnorna är mera positiva. 13% har en motsatt uppfattning som också varat under de sju år som förflutit mellan de två studierna. Även här är det påtagliga könsskillnader med männen mera negativa.

Nästan lika många har vid 25 års ålder försämrat sin syn på skolan som förbättrat den. Det är betydligt fler män som minns skolan i ett sämre sken när de är 25 än när de var 18, medan motsatsen gäller att kvinnorna oftare har förbättrat sin syn på skolan. Det är alltså inte så att minnena med automatik blir mera positiva allteftersom tiden går, vilket man möjligen skulle kunna ha förväntat sig. Det är inte heller så att de går i andra riktningen och blir mera negativa. Förmodligen har det att göra med upplevelser man haft efter det man lämnat skolan om man längre fram skall se skolan i ett mera förklarat ljus eller inte.

Jämför vi de respondenter med varandra som kommer från olika socioekonomisk bakgrund finner vi även här statistiskt signifikanta skillnader. I den högre medelklassen är 34% positiva vid båda tillfällena medan hälften så många – 17% – av arbetarklassen visar detta svarsmönster. I gengäld tillhör 18% av de sistnämnda den kategori som var negativa vid båda tillfällena mot endast 9% av de förstnämnda. Hela 45% av arbetarklassen upplevde också en försämring mot 28% av medelklassen.

Också vid en uppdelning efter studieinriktning på gymnasiet får vi statistiskt signifikanta skillnader i den riktningen att de yrkesinriktade är mera stabilt negativa och de teoretiskt inriktade mera stabilt positiva över åren.

Det är alltså så att de aktiviteter man möter i skolan, de roller man tilldelas och de sociala relationer som utvecklas leder till upplevelser av skolan som inte endast är aktuella under själva skoltiden. Många bär med sig dessa upplevelser lång tid efter det man slutat skolan upp i vuxen ålder. Dessa är till en del knutna till det kön man hör till. Skolan är uppenbart bättre anpassad till flickor än till pojkar. Men skolan är också bättre anpassad till de elever som kommer från medelklassen, framför allt den högre medelklassen, än till de som kommer från arbetarklassen. Det är ett allvarligt observation, som man måste sträva efter att förändra.

Man kan anta att de som upplevt skolan positivt fått en slags positiv vaccination som sannolikt kommer att hjälpa dem att klara sig längre fram i livet. Samtidigt kan vi också anta att de som upplevt skolan negativt, i varje fall de som fortfarande kommer ihåg skolan i negativa termer, saknar en sådan vaccination och i större utsträckning tillhör en riskgrupp som är mera socialt sårbar.

7. Synen på sig själv

För att få en uppfattning om hur våra respondenter ser på sig själva har vi låtit dem ta ställning till 28 stycken olika egenskaper och bedöma hur väl dessa stämmer in på vederbörande. Detta har gjorts i en femgradig skala. Dessa egenskaper har sedan med hjälp av faktoranalys grupperats i fem faktorer. Vi kommer nu i ett antal tabeller att jämföra hur kvinnor och män väljer att beskriva sig själv. I tabell 26 visar vi de egenskaper som vi fört samman under faktorn omtänksamhet.

Tabell 26. Andelen kvinnor och män som anser att nedanstående egenskaper inom faktorn Omtänksamhet stämmer ganska bra eller helt in på dem. Procent.

Egenskaper:	Kvinnor	Män	Totalt	Sign.
Artig	85	82	84	Ej sign.
Omtänksam	92	87	90	*
Osjälvisk	61	64	62	Ej sign
Pålitlig	91	92	91	Ej sign
Trevlig	90	92	91	Ej sign
Ärlig	86	85	86	Ej sign

$p < .05$

Våra respondenter synes ha ganska höga tankar om sig själv när det gäller egenskaper inom faktorn Omtänksamhet. Detta gäller såväl kvinnorna som männen. En enda signifikant skillnad finns mellan könen, nämligen att kvinnorna anser sig vara något mer omtänksamma än männen.

Inte heller finns det några stora skillnader mellan de socioekonomiska grupperna. Dock anser hela 98% av de respondenter som har arbetarklassbakgrund att de är pålitliga mot 87% av de från den högre medelklassen. Det finns även några skillnader mellan respondenter med olika studieinriktning på gymnasiet. De yrkesinriktade ansåg i större utsträckning än de teoretiskt inriktade att de var artiga, pålitliga, trevliga och ärliga. När det

slutligen gäller respondenter som upplevde skolan på olika sätt ansåg fler med en positiv upplevelse än med en negativ att de var artiga.

En annan grupp av egenskaper har vi fört samman till faktorn Livlighet, rörlighet. Resultaten visas i tabell 27.

Tabell 27. Andelen kvinnor och män som anser att nedanstående egenskaper inom faktorn Livlighet, rörlighet stämmer ganska bra eller helt in på dem. Procent.

Egenskaper:	Kvinnor	Män	Totalt	Sign.
Intelligent	69	69	69	Ej sign.
Ledarskapsförmåga	49	57	53	*
Livlig	49	45	47	Ej sign.
Självständig	76	78	77	Ej sign.
Snabbtänkt	67	67	67	Ej sign.
Sportig	34	55	44	***
Tävlingsmänniska	32	50	40	***
Uthållig	56	74	64	***

* p<.05, *** p<.001

Egenskaper inom denna faktor är det inte lika många som anser sig besitta som när det gäller förra faktorn. Det är dock intressant att konstatera att närmare sju av tio män såväl som kvinnor anser sig vara självständiga, intelligenta och snabbtänkta. Vi har också fler könsskillnader här. Det är tydligt att männen i större utsträckning än kvinnorna anser sig vara sportiga, uthålliga, vara en tävlingsmänniska och besitta ledarskapsförmåga.

De från den högre medelklassen ansåg i högre utsträckning än de från arbetarklassen att de var intelligenta, livliga, och snabbtänkta. De från lägre medelklassen ansåg sig i störst utsträckning vara självständiga. De med en teoretisk studieinriktning var de som jämfört med de yrkesinriktade ansåg sig vara mest intelligenta.

Den tredje faktorn har vi givit namnet ambition. Resultaten visas i tabell 28.

Tabell 28. Andelen kvinnor och män som anser att nedanstående egenskaper inom faktorn *Ambition* stämmer ganska bra eller helt in på dem. Procent.

Egenskaper:	Kvinnor	Män	Totalt	Sign.
Ambitiös	76	74	75	Ej sign.
Ansvarsfull	91	85	88	*
Flitig	67	76	71	Ej sign
Målmedveten	72	71	72	Ej sign
Ordentlig	63	68	66	Ej sign

* $p < .05$

Merparten – närmare 90% – anser sig vara ansvarsfulla, dock signifikant fler kvinnor än män. Övriga egenskaper anser sig ca 70% av såväl kvinnorna som männen ha. Här finns inga statistiskt signifikant skillnader.

Det är också intressant att det finns en tendens till att de som växt upp i den högre medelklassen i mindre utsträckning än övriga anser sig vara ansvarsfulla. Jämför vi de med olika studieinriktning finner vi att de med yrkesinriktning i större utsträckning än de med teoretisk inriktning ansåg sig vara ansvarsfulla och flitiga.

Den fjärde faktorn kallar vi behärskning. Svaren visas i tabell 29.

Tabell 29. Andelen kvinnor och män som anser att nedanstående egenskaper inom faktorn *Behärskning* stämmer ganska bra eller helt in på dem. Procent.

Egenskaper:	Kvinnor	Män	Totalt	Sign.
Behärskad	52	64	58	**
Lugn	46	59	52	*
Tålmodig	50	59	54	+

+ $p < .10$, * $p < .05$, ** $p < .01$

Egenskaperna i denna faktor anser sig ungefär hälften av våra svaranden besitta. Vi har klara könsskillnader. Männen anser sig i större utsträckning än kvinnorna vara behärskade, lugna och i någon mån tålmodiga. Detta resultat svarar kanske inte mot den vanliga bilden av män och kvinnor.

Några statistiskt signifikanta skillnader mellan social bakgrund, studieinriktning eller upplevelser av skolan finns däremot inte.

Jämfört med övriga egenskaper är det relativt få som anser sig vara konstnärliga. Mellan en fjärdedel och en tredjedel anser att egenskaperna passar in på dem. Här är det i motsats till den förra faktorn fler kvinnor än män som anser att de besitter dem. När det gäller övriga bakgrundsvariabler är det endast studieinriktning som visar vissa utslag. De teoretiskt inriktade tenderar att i större utsträckning än de yrkesinriktade att betrakta sig som djupa och filosofiska och musikaliska.

Tabell 30. Andelen kvinnor och män som anser att nedanstående egenskaper inom faktorn Konstnärlig stämmer ganska bra eller helt in på dem. Procent.

Egenskaper	Kvinnor	Män	Totalt	Sign.
Djup, filosofisk	27	22	24	**
Konstnärlig	36	28	32	*
Musikalisk	39	30	35	Ej sign.

* $p < .05$, ** $p < .01$

Om vi räknar ut poäng på de olika skalorna finner vi att kvinnorna anser sig vara mera omtänksamma, ambitiösa och konstnärliga, medan männen anser sig vara mera självständiga och behärskade. De med en högre medelklassbakgrund anser sig vara mera konstnärliga än de med en arbetarklassbakgrund. Samma sak gäller de med en teoretisk inriktning i jämförelse med en yrkesinriktning, medan de sistnämnda i stället anser sig vara mera omtänksamma, ambitiösa och behärskade. Slutligen finner vi att de med en positiv upplevelse av skolan i 18 års åldern upplever sig själva som mera ambitiösa och behärskade än de med en negativ upplevelse.

När vi gör ett antal regressionsanalyser och studerar hur de fyra bakgrundsvariablerna sammantaget bidrar till att förklara variansen i de fem egenskapsfaktorerna finner vi att variablerna sammantaget förklarar 7% av variationen i omtänksamhet. Framför allt är det kön, studieinriktning samt i någon mån upplevelsen av skolan som bidrar till förklaringen. För faktorn självständighet är det endast 4% av variationen som förklaras och det är

enbart kön som utmärker sig. För faktorn ambition gäller att 5% förklaras, även här är det kön, studieinriktning och i någon mån skolupplevelserna som bidrar. Bilden blir densamma för faktorn behärskning, medan faktorn konstnärlighet förklaras av den socioekonomiska bakgrunden, även här till 5% av variationen.

Det är intressant att konstatera att i de flesta fall är det kön som visar samband med hur man bedömer sig själv. Studieinriktning är också i flera fall en variabel som visar ett sådant samband. När studieinriktning visar ett signifikant förklaringsvärde tappar socioekonomisk bakgrund sitt. Det har naturligtvis att göra med att dessa variabler sinsemellan är korrelerade med varandra. Det visar också på de kulturella skillnader som råder mellan elever med olika studieinriktning på gymnasiet, något som vi också pekat på i tidigare kapitel.

Två av svarsalternativen när man bedömde vilka egenskaper som passade in på en var att egenskapen stämde dåligt eller inte alls in på en. I regel var det ganska få som valde något av dessa alternativ. Flest var det på egenskaper av konstnärlig och filosofisk karaktär och religiositet. Man skulle kunna anta att de som ofta väljer att säga att egenskaperna, som ju var mycket positiva, inte passade in på dem, har en negativ syn å sig själva. För att få ett mått på denna självsyn har vi valt att räkna ut hur många egenskaper, som fått en sådan låg värdering av varje person. Det visar sig då att genomsnittet ligger på 5 egenskaper. Vi finner inga statistiskt signifikanta skillnader mellan vare sig kön, socioekonomisk bakgrund, studieinriktning eller hur man upplevde skolan vid 18 års ålder.

Optimism

Ett antal frågor försökte fånga hur pass optimistiska våra respondenter var, dvs om man såg ljusst eller mörkt på sitt liv och sina möjligheter. I tabell 31 visar vi hur kvinnor och män besvarat våra frågor.

Det verkar som om en majoritet av våra svarande är ganska optimistiska och ser ljusst på sin situation och på vad som kan ända dem. På ett par av påståendena finns det könsskillnader. I dessa fall är männen något mer optimistiska än kvinnorna.

Om vi relaterar optimismen till social bakgrund finner vi endast ett par statistiskt signifikanta skillnader. Det gäller personer med arbetarklassbakgrund som i mindre utsträckning än medelklassen säger sig vara alltför optimistiska om sin framtid och i mindre utsträckning tar avstånd från påståendet att saker och ting nästan aldrig går som de önskar.

Respondenternas studieinriktning på gymnasiet visar däremot flera klara samband med graden av optimism. Resultaten går i den riktningen att de yrkesinriktade är mindre optimistiska än de teoretisk inriktade. Det visar sig också att de med en positiv bild av skolan vid 18 års ålder på några av frågorna visar en statistiskt signifikant skillnad som visar att de är mer optimistiska än de med en negativ skolbild.

Tabell 31. Andelen kvinnor och män som anser att nedanstående påståenden avseende att mäta Optimism stämmer ganska bra eller precis. Procent.

Påståenden:	Kvinnor	Män	Totalt	Signifikans nivå
När jag inte vet hur något kommer att gå tror jag oftast att det kommer att gå bra.	46	54	50	**
Om någonting kan gå åt skogen för mig, så brukar det göra det.	10	14	12	Ej sign.
Jag ser alltid den ljusa sidan av saker och ting.	43	49	46	+
Jag är alldeles för optimistisk när det gäller min framtid.	10	12	11	Ej sign
Saker och ting går nästan aldrig som jag önskar.	9	6	8	Ej sign
Jag tror nästan aldrig att det kommer att gå så som jag önskar.	12	5	9	*
Jag tror på ordspråket 'efter regn kommer solsken'.	65	67	66	Ej sign
Jag räknar sällan med att något bra kan hända mig.	10	6	8	Ej sign

+ p<.10, * p<.05, ** p<.01.

Lägger vi samman svaren på de olika frågorna om optimism till en optimismskala och jämför poängen mellan svarande i olika bakgrundsgrupper får vi följande bild: Män har signifikant högre medelvärde än kvinnor

($p=.05$), den högre medelklassen har högre medelvärde, än den lägre, som har högre värde än arbetarklassen ($p=.06$), de teoretiskt inriktade har högre medelvärde än de yrkesinriktade ($p=.04$) och de med en positiv skolsyn har högre medelvärde än de med en neutral, som har högre värde än de med en negativ skolsyn ($p=.06$).

Gör man en regressionsanalys med samtliga bakgrundsvariabler samtidigt i analysen förklaras ca 5% av variansen i optimistskalan. Det är framför allt kön och inställning till skolan som oberoende av varandra bidrar till förklaringsvärdet. I någon mån även socioekonomisk bakgrund, medan studieinriktningen förlorar sitt förklaringsvärde.

Man kan fråga sig om det finns något samband mellan optimism och den syn på sig själv som man har. Det finns ett sådant samband. Korrelationen uppgår till .26, som måste betraktas som ytterst måttlig.

Vi har funnit att vissa samband mellan hur man ser på sig själv, vilka egenskaper man har och inte har, är relaterade till kön och förhållanden i skolan. Även optimism, som vi mätt med ett antal frågor, är relaterad till våra bakgrundsvariabler. Däremot finner vi inga sådana samband då vi bildar en variabel som är ett uttryck för hur många av de mätta egenskaperna som man anser sig sakna. Vi finner emellertid ett visst samband som visar att ju fler egenskaper man anser sig sakna ju lägre optimism ger man uttryck för. Det kan möjligen ses som ett uttryck för en allmänt negativ hållning till sig själv och sin livssituation.

8. Hälsa och välbefinnande

Projektet är ju inriktat på social sårbarhet. Ett tecken på sådan sårbarhet kan vara dålig hälsa och ett dåligt välbefinnande. Vid kontakter med medicinska kollegor fick vi klart för oss att några enkla frågor skulle kunna vara en indikator på att allt inte står rätt till. Alternativet hade varit ett långt och omfattande frågeformulär och det fanns det inte utrymme till i vårt projekt.

Vi valde därför tre frågor:

- *Hur bedömer Du Ditt hälsotillstånd för närvarande?*
- *Hur är Ditt sinnesläge för närvarande?*
- *Har Du det senaste halvåret känt att Du inte kunnat klara Dina eventuella problem (både stora och små)?*

Vi skall nu se hur våra respondenter besvarat de tre frågorna. Vi visar i tabell 32-34 svarsfördelning för kvinnor och män samt totalt.

Tabell 32 Kvinnors och mäns aktuella hälsotillstånd. Procent.

Svarsalternativ:	Kvinnor	Män	Totalt
Mycket bra	38	43	40
Ganska bra	46	44	45
Varken bra eller dåligt	10	10	10
Ganska dåligt	5	3	4
Mycket dåligt	1	0	1

För merparten av de svarande verkar hälsotillståndet vara ganska gott. Det sammanhänger naturligtvis med de svarandes ålder. Ca 40% anser att deras hälsa är mycket bra och 45% att den är ganska bra. Något fler män än kvinnor anser att hälsan är mycket bra. Skillnaderna är dock inte statistiskt signifikanta. 6% av kvinnorna och 3% av männen uppger att hälsan är ganska dålig eller mycket dålig. Det är naturligtvis denna grupp som i första hand kan tänkas vara utsatta för social sårbarhet, även om dålig hälsa inte nödvändigtvis är det enda kriteriet för sådan utsatthet.

Relaterar vi hälsan till socioekonomisk bakgrund finner vi, intressant nog, inga som helst skillnader mellan de olika grupperna. Upplevelsen av hälsa är inte heller relaterad till den studieinriktning man hade i gymnasiet. Ser vi däremot till respondenternas upplevelse av sin skolsituation, när de gick i skolan, finner vi skillnader mellan olika grupper. Sålunda finns det en tendens till ($p=.07$) att de som upplevde skolan negativt i lägre utsträckning än övriga anser att hälsan är mycket bra. Detta skulle kunna antyda att de som mer eller mindre vantrivdes redan i skolan också längre fram i livet känner personliga, i varje fall hälsomässiga, problem.

Nästa fråga behandlade respondenternas sinnesläge. Resultaten för könen visas i tabell 33.

Tabell 33. Kvinnors och mäns aktuella sinnesläge. Procent.

Svarsalternativ:	Kvinnor	Män	Totalt
Jag är uppåt för det mesta.	38	53	45
Jag är inte orolig eller nedstämd.	11	18	14
Det går upp och ner. Ibland är jag uppåt ibland är jag nedstämd.	47	27	37
Jag är i högsta grad orolig eller nedstämd.	4	2	3

Knappt hälften av de svarande – 45% – känner sig för det mesta uppåt. Ytterligare 14% säger att de inte är oroliga och nedstämda. Hela 37% anser att det går upp och ner och 3% är i högsta grad oroliga eller nedstämda. Vi har här mycket starka könsskillnader. Kvinnorna har i betydligt större utsträckning än männen upplevelser då och då av nedstämdhet och oro. En förklaring till detta kan naturligtvis vara biologiska influenser kopplade till månadscykeln. Ett stöd för denna tolkning kan vara att vi inte finner några samband vare sig mellan socioekonomisk bakgrund eller studieinriktning på gymnasiet. Å andra sidan finner vi tendenser till skillnader mellan grupper som upplevt skolan på olika sätt. De missnöjda och olyckliga ungdomarna i 18-års åldern svarar i liten utsträckning att det mesta är uppåt och är oftare nedstämda och oroliga.

Den tredje frågan handlade om man känt att man kunnat klara av sina eventuella problem under det senaste halvåret. Svaren för de två könen visas i tabell 34.

Tabell 34. Kvinnors och mäns svar på frågan om de under senaste halvåret upplevt att de inte kunnat klara av sina problem. Procent.

Svarsalternativ:	Kvinnor	Män	Totalt
Inte alls	32	46	37
Inte mer än vanligt	47	44	46
Mer än vanligt	16	11	14
Mycket mer än vanligt	5	2	4

Även på denna fråga finner vi statistiskt signifikanta skillnader mellan könen. Och som vanligt är det männen som i mindre grad än kvinnorna känt att de inte kunnat klara av sina problem. En femtedel av kvinnorna säger att de mer än vanligt känt att de inte klarat av sina problem, men en sjundedel av männen känner så.

Vi fann inga statistiskt signifikanta samband mellan svaren på frågorna och de övriga bakgrundsvariablerna.

Om vi slår samman svaren på de tre frågorna kan vi bilda en skala, som vi kallar hälsa. För att inte den första frågan, som hade fem svarsalternativ mot fyra på de två andra frågorna, skall väga mer har alternativet ”mycket dåligt” slagits samman med alternativet –”ganska dålig”. Vi får då en skala med en alpha-koefficient på .60. Detta är inget speciellt högt värde, men för gruppjämförelser bör det fungera.

Jämför vi poängen på de tre frågorna bekräftas resultaten från de enskilda frågorna. Vi har en starkt statistiskt signifikant könsskillnad till männens förmån. Deras hälsa förefaller vara bättre än kvinnornas. Vi finner inga skillnader mellan olika socialgrupper eller studieinriktningar, medan däremot upplevelsen av skolsituationen vid 18 års ålder visar ett klart samband med den psykiska hälsan mätt med vår skala. De som upplevde skolan som trist, tråkig, meningslös, etcetera, upplevde också mer problem med sin hälsa och sitt välbefinnande än övriga respondenter.

Om vi till slut gör en regressionsanalys med samtliga fyra bakgrundsvariabler för att förklara variationen i variabeln hälsa finner vi att ca 6% av variationen förklaras av variablerna, dock endast kön och upplevelse av skolan på ett statistiskt signifikant sätt.

Det är intressant att se att de allra flesta uppfattar sig ha en bra hälsa och litet problem och de problem de eventuellt har anser de flesta att de kunnat lösa. För en liten grupp kan man dock tala om uttalade problem. Det är tänkvärt att konstatera att det som framför allt skiljer denna grupp från övriga är att de oftare är kvinnor och att de oftare vantrivdes i skolan. Kanske kan detta tolkas så att den grupp som vantrivs i skolan redan då är en problemgrupp med större psykosociala problem än andra.

9. Sårbarhet

I detta kapitel skall vi på basis av respondenternas olika svar på våra frågor försöka identifiera de som är mer socialt sårbara än andra. Vi gör det genom att välja ut svarsalternativ från de olika frågorna som förefaller vara uttryck för eller tecken på en sådan sårbarhet. Varje individ som markerat ett sådant alternativ får en poäng per alternativ. Sedan summeras för varje individ hur många markeringar av detta slag han eller hon fått och detta blir ett mått på sårbarheten.

De svarsalternativ som renderar poäng är följande: om man bor provisoriskt, om man slutat skolan efter grundskolan eller hoppat av gymnasiet, om man prövar sig fram eller arbetar oregelbundet, har arbete men är långvarigt sjukskriven eller är arbetslös, om man går på AMU-utbildning, om man inre tror att man kommer att lyckas få den typ av jobb man vill ha, om man stannar kvar på sitt jobb, därför att man ändå inte kan hitta något bättre, eller om man tycker att jobbet är ett skitjobb, om man trivs ganska dåligt eller dåligt med sitt nuvarande arbete, om man inte tycker det är viktigt för arbetslivskarriären att ta eget ansvar och försöka påverka, om man tycker att det inte spelar någon roll för karriären vad man gör, om man tror att det är bäst att ligga lågt och anpassa sig till situationen, om man inte ställer krav utan går kvar på en arbetsplats man inte trivs på, om man säger att hälsotillståndet är ganska dåligt eller dåligt, om man är i högsta grad orolig eller nedstämd och om man mer eller mycket mer känt att man under senaste halvåret inte kunnat klara av sina problem.

Det är alltså svar på 14 frågor som definierar sårbarheten och maxpoängen på den nybildade sårbarhetsskalan blir alltså 14. Vi visar poängfördelning för vardera könet i tabell 35. Drygt hälften av de svarande visar inga som helst tecken på sårbarhet. De har fått noll poäng på vår skala. Ytterligare en fjärdedel har endast ett poäng på skalan. Drygt 10% har mellan tre och åtta poäng. Intressant är att se att vi inte har några könsskillnader att tala om, dvs inget av könen verkar vara mer utsatt för social sårbarhet än det andra, i varje fall mätt med vår skala.

Relaterar vi utfallet på sårbarhetsskalan till respondenternas socioekonomiska bakgrund finner vi att den högre medelklassen visar statistiskt signifikant färre tecken på sårbarhet än den lägre medelklassen och arbetarklassen. 62% av den förra gruppen mot 48% respektive 45% av de senare hade noll poäng på skalan. Och endast 6% mot 15% hade minst tre poäng på skalan.

Tabell 35. Kvinnors och mäns fördelning på sårbarhetsskalan. Procent.

Poäng	Kvinnor	Män	Totalt
0	56	51	54
1	20	24	22
2	14	13	14
3	6	8	7
4	3	2	3
5	0	0,5	0,2
6	0,4	0	0,2
7	0	0,5	0,2
8	0	0,5	0,2

Även när vi jämför svarande med olika studieinriktning på gymnasiet skiljer sig grupperna statistiskt signifikant åt. 59% av de teoretiskt inriktade hade noll poäng mot 45% av de yrkesinriktade.

När det gäller de svarandes upplevelse av sin skolsituation, när de gick i skolan, har också dessa upplevelser ett statistiskt signifikant samband med hur många poäng man får på sårbarhetsskalan. De som var mycket nöjda med sin skolsituation har i hög utsträckning noll poäng på vår skala (65%), medan övriga ligger lägre (ca 49%). Högst poäng hade de missnöjda, kritiska och olyckliga eleverna.

Det är sålunda tydligt att faktorer relaterade till skolsituationen kan ha betydelse också för hur livet utformas sedan man lämnat skolan.

Vi frågade våra 18-åriga gymnasister om hur de såg på sin framtid, huruvida de trodde de skulle få ett bra jobb, en god utbildning, bilda familj och få barn, om det skulle gå bra för dem och om de skulle ha en god kontakt med sina föräldrar. Av svaren bildade vi en skala som vi kallade fram-

tidsorientering. Det är rimligt att fråga sig om de som hade en positiv framtidsorientering också längre fram klarar sig bättre än de som har en mera negativ.

Vi skall nu jämföra de som på sårbarhetsskalan har låga poäng med de som har höga och se om de skiljer sig åt när det gäller deras framtidstro vid 18 års ålder. Vi delar upp gruppen i de som har minst 3 poäng och de som har 0-2 poäng på sårbarhetsskalan.

Det skiljer då en poäng mellan grupperna på framtidsskalan – 24,7 för de med få tecken på sårbarhet och 23,7 för de med något fler tecken. Denna skillnad är statistiskt signifikant på 10%-nivån ($p=.08$).

Vi mätte också gymnasisternas självvärdering med den välkända Rosenbergs självvärderingsskala (Rosenberg, 1965; Rosén, 1995). Även här kan man tänka sig att personer med en hög självvärdering klarar sig bättre i livet än sådana med en låg och vi skall på samma sätt som med framtidsskalan jämföra de av våra respondenter som har höga och låga poäng på sårbarhetsskalan.

Våra förväntningar visar sig dock inte slå in. De med få tecken på sårbarhet hade visserligen ett något högre medelvärde på sårbarhetsskalan än de mer fler tecken (30,6 mot 30,1), men denna skillnad är så liten att den inte är statistiskt signifikant.

Vi har också försökt få ett mått på gymnasisternas benägenhet att i olika skolsituationer handla självständigt respektive lyda lärarens instruktioner till punkt och pricka. Vi gav dem tre frågor av följande typ:

Ni håller på med ett experiment i undervisningen, men det fattas en sak. Läraren ger dig pengar och skickar dig att köpa den sak ni behöver. Han talar också om till vilken affär du skall gå och vad det kostar. Men på vägen ser du att en annan affär har exakt samma vara till ett billigare pris. Vad gör du?

Köper varan i den affär som läraren sagt.

Går tillbaka och frågar läraren om jag kan få gå till den billigare affären.

Köper varan i den billigare affären utan att fråga läraren först.

Poängen på de tre frågorna slogs samman till en summa poäng och vi får då ett mått på självständighet. Man kan förvänta sig att människor som är självständiga också lättare klarar sig bra längre fram i livet än de som är osjälvständiga. Vi skall därför än en gång jämföra medelvärdena på självständighetsskalan för de med få och många tecken på sårbarhet.

Vi finner en starkt signifikant skillnad mellan de två grupperna ($p=.009$). De med få tecken på sårbarhet hade ett medelvärde på 7,5 och de med fler tecken hade ett medelvärde på 6,9. Skillnaden kanske inte förefaller så stor, men eftersom variationen på skalan är relativt liten (runt 1,6 poäng) måste skillnaden ändå betraktas som betydande.

Vid sidan av skolfaktorer och socioekonomisk bakgrund har vi sålunda kunnat visa att också en del personlighetsdrag – framtidsorientering och självständighet – visar samband med risken för social sårbarhet i vuxen ålder.

Vi frågade också gymnasisterna vad de ansåg vara viktigt att satsa på i livet. De fick ta ställning till fyra områden – arbete, familj, politik och samhälle samt fritidsverksamhet. När vi jämför poängen på varje fråga för de två grupperna med mer eller mindre tecken på sårbarhet finner vi inga statistiskt signifikanta skillnader när det gäller satsning på arbete eller politik och samhälle. Däremot vill de med många tecken på sårbarhet i mindre utsträckning än övriga satsa på familjen ($p=.006$) och fritidsverksamhet ($p=.09$).

Detta är intressant, eftersom man kunde förväntat sig motsatt resultat, nämligen att de som ville satsa på arbete skulle visa färre tecken på sårbarhet liksom de som ville satsa på politik och samhälle. En förklaring kan vara att om man är beredd att satsa på familjen är man också beredd att ta ansvar, vilken kan vara viktigt för framgång i livet. På samma sätt kan den som vill satsa på fritidsverksamhet vara en aktiv person som genom sin aktivitet också kommer att klara sig bra i livet.

Vi skall också studera vilken betydelse sociala kontakter kan ha för framgång i livet. Först skall vi se vilken betydelse kontakten med de egna föräldrarna har. Vi har givit gymnasisterna ett antal frågor om hur väl de kan tala med sina föräldrar om olika frågor som rör dem själva eller sam-

hället. Svaren på dessa frågor har summerats till en föräldrakontaktskala. Jämför vi de två sårbarhetsgruppernas medelvärden på kontaktskalan får vi synnerligen starkt statistiskt signifikanta skillnader mellan grupperna (25,1 mot 22,1, $p=.0005$). Det är alltså tydligt att de som visar relativt många tecken på sårbarhet i betydligt mindre utsträckning hade en god samtalskontakt med föräldrarna under uppväxttiden.

Ett annat mått på kontakt är hur mycket man är tillsammans per dag. Våra gymnasister fick ange en tidsuppskattning som gick från ingen tid alls till 4 timmar eller mer. De fick göra denna uppskattning för föräldrar, andra vuxna och kamrater dels för vardagar dels för helger.

Det finns en lätt tendens till att de som visar få tecken på sårbarhet träffar sina kamrater under längre tid på helgerna ($p=.11$) och att de även träffar sina föräldrar under längre tid på helgerna ($p=.07$). I övrigt finner vi inga signifikanta skillnader.

När vi i stället frågade gymnasisterna om de brukade tala med varann i skolan om sina fritidsaktiviteter får vi även här en signifikans på 10%-nivån ($p=.09$). De med få tecken på sårbarhet talar oftare med kamraterna i skolan om fritidsaktiviteter.

Dessa analyser visar alltså att kontakterna med föräldrarna är viktiga och detta så högt upp i åldrarna som 18 år. Men har man god kontakt då, så är naturligtvis sannolikheten för att man skall ha haft god kontakt med föräldrarna långt tidigare under uppväxten hög. De visar också att kontakter med kamrater troligen också är betydelsefullt för att man skall klara sig längre fram i livet.

Vi skall nu göra en regressionsanalys, där vi lägger in alla dessa variabler för att se hur stor del av variansen i sårbarhetsvariabeln vi kan förklara. Vi finner då att vi kan förklara 22% av variansen om samtliga variabler läggs in i regressionsmodellen. Alla dessa variabler har dock inte ett eget självständigt statistiskt signifikant bidrag till förklaringsvärdet. Det utesluter inte att den förklarade variansen ökar när även de ingår i analysen. De variabler som har ett eget statistiskt signifikant förklaringsvärde är följande (vi accepterar en signifikansnivå upp till .10):

Familjens socioekonomiska bakgrund	.001
Studieinriktning	.04
Upplevelse av skolan	.03
Framtidsorientering	.01
Föräldrakontakt	.01
Träffar föräldrarna på vardagar	.04
Viktigt satsa på familjen	.03
Självständig	.005

Det är intressant att se att ganska många av våra faktorer har självständiga bidrag till utfallet i sårbarhetsvariabeln. Såväl studieinriktning som upplevelse av skolan har betydelse. Familjens socioekonomiska bakgrund liksom den kontakt man haft med sina föräldrar är likaledes betydelsefulla. Slutligen har vi ett antal variabler mera knutna till personen själv, som t ex hur självständig man vågar vara i skolsituationen, vilken framtidsorientering man har och hur viktigt man anser det vara att satsa på familjen, som också bidrar till resultatet.

Den enda av dessa variabler som är omöjlig att påverka eller bearbeta är familjens socioekonomiska bakgrund, eftersom vi inte kan välja våra föräldrar. För övriga variabler borde det vara möjligt – om man anser det vara önskvärt eller nödvändigt – att sätta in åtgärder som minskar de negativa effekterna av dessa variabler. Man skulle kunna ordna föräldrakurser där föräldrarna fick lära sig betydelsen av att samtala med sina barn och vikten av att också träffa dem varje dag.

Genom att ge våra barn ett positivt bemötande och olika former av uppmuntran kan man hjälpa dem att bygga upp ett positivt självförtroende och därmed också en mera positiv framtidssyn. Man kan också träna unga människor att bli mera självständiga genom att låta dem vara med och ta eget ansvar och fatta egna beslut i större utsträckning än vad som sker idag. Vi har t ex i Livs-projektet (Andersson, 1999) kunnat visa att skolan i hög utsträckning infantiliserar de unga genom att inte låta dem själva fatta sina egna beslut om allt det som berör dem i skolans vardag. Detta gäller också så gamla människor som 18-åringarna som ju i alla andra samhälls-

sammanhang betraktas som vuxna. De är myndiga, de kan delta i allmänna val, de kan låta sig väljas in i politiska församlingar som representeranter för sina väljare, de kan gifta sig, skaffa barn, de får ta körkort och de kan gå på krogen och bli serverade starksprit, men i skolan får de bara själv bestämma om klassresor och klasskassan. Här finns mycket att göra för att förbättra situationen!

Även val av studieinriktning kan förberedas på ett annat sätt än vad som sker idag. Det är också möjligt, genom att ge eleverna eget inflytande också på vad de skall lära sig, genom ett bemötande som behandlar dem som människor, jämlika, i stället för underordnade elever och genom att lyssna mer på deras upplevelser och erfarenheter av skolan skapa en skolsituation som ger mer av positiva upplevelser än den gör idag.

Vilka yrkesambitioner har då våra respondenter, som visar olika många tecken på sårbarhet? Är det så att de som har många tecken också arbetar i yrken med lägre socioekonomisk status än de som har få tecken och är deras visioner om framtida yrke också lägre?

Vi har studerat detta genom att använda deras öppna svar på frågorna om var de arbetar nu och vilket yrke de helst skulle vilja arbeta med. Resultaten framgår av tabell 36 och 37.

Figur 36. Fördelning av nuvarande yrke på socioekonomiskt index med uppdelning på poäng på sårbarhetsskalan. Procent.

Typ av yrke:	Sårbarhetsskalan			
	0 poäng	1 poäng	2poäng	3+ poäng
Ej facklärd arbetare	17	25	35	32
Facklärd arbetare	25	24	22	25
Lägre tjänstemän	18	28	18	30
Tjänstemän på mellannivå	26	11	16	9
Högre tjänstemän, akademiker, företagare	14	13	8	5
Totalt	100	100	100	100

p=.02

Figur 37. Fördelning av önskat yrke på socioekonomiskt index med uppdelning på poäng på sårbarhetsskalan. Procent.

Typ av yrke:	Sårbarhetsskalan			
	0 poäng	1 poäng	2poäng	3+ poäng
Ej facklärd arbetare	10	11	20	19
Facklärd arbetare	13	13	30	8
Lägre tjänstemän	16	21	20	28
Tjänstemän på mellannivå	35	28	18	14
Högre tjänstemän, akademiker, företagare	27	27	13	31
Totalt	100	100	100	100

* .02

Vi ser att de som inte har några tecken på social sårbarhet i minst utsträckning arbetar som ej facklärd arbetare och i högst utsträckning som högre tjänstemän och akademiker. De med flera poäng på skalan arbetar ungefär dubbelt så ofta i de lägsta yrkeskategorierna och upp till tre gånger sällan i de högsta.

När det gäller önskat yrke får vi också statistiskt signifikanta skillnader mellan grupperna med olika poäng på sårbarhetsskalan. Här är det emellertid speciellt gruppen med 2 poäng på skalan som utmärker sig genom betydligt lägre ambitioner. Hälften önskar sig ett arbetaryrke och endast 13% en högre tjänstemannayrke. Däremot är det nästan en tredjedel av de med högre poäng som önskar sig ett sådant yrke – procentuellt sett fler än i någon annan grupp. Detta är litet märkligt. Har dessa individer kanske en orealistisk syn på sig själva?

Som läsaren nog kommer ihåg bildade vi ett antal skalor som grundade sig på svaren på olika frågor. Tre skalor handlade om vad som kommer att vara viktigt i det framtida arbetet. På samtliga tre skalor finner vi statistiskt signifikanta skillnader mellan de olika poänggrupperna. På två dock endast på 10%-nivån. Den mest framträdande skillnaden får vi på skalan som mätte hur viktigt det var att få ett meningsfullt arbete. Här ligger signifikansnivån på .0001. De utan några tecken på sårbarhet vill i högre grad än andra, särskilt de med många tecken, ha ett meningsfullt arbete. De vill

också ha ett mera självständigt arbete ($p=.06$). I gengäld vill de med tecken på sårbarhet ha ett mera tryggt arbete ($p=.08$).

Resultaten är naturligtvis rimliga. Har man inte upplevt risken för utslagning vågar man ställa mera krav på sitt arbete, att det skall vara personlighetsutvecklande i olika avseenden. Har man däremot redan börjat se en mängd tecken på att man kanske är på väg ut, är det rimligare att man känner att man vill ha ett tryggt arbete.

Vi bildade också tre skalor på basis av svaren på frågorna om vad som är viktigt i livet och i framtiden. På en av dessa skalor fann vi statistiskt signifikanta skillnader mellan sårbarhetsgrupperna. Det gällde skalan som betonade vikten av en karriärutveckling. Detta är betydligt viktigare för de utan tecken på sårbarhet än för de med många sådana tecken ($p=.0005$).

Vi hade också ett antal frågor om hur nöjd man var med sin livssituation. En av skalorna handlade om ekonomin, en om livet i övrigt. På den första får vi, intressant nog inga statistiskt signifikanta skillnader, men däremot på den andra. Skillnaderna går i den riktning man kan förvänta sig. De utan tecken på sårbarhet är betydligt mera nöjda med sin situation än de med fler tecken ($p=.0001$).

Våra respondenter fick också tillfälle att beskriva sig själva i en lång rad av egenskaper. Dessa bildade sedan fem faktorer. På tre av dessa får vi statistiskt signifikanta skillnader mellan våra grupper. De med många tecken på sårbarhet beskriver sig i mindre utsträckning än övriga vara omtänksamma (.008), självständiga (.0003) och ambitiösa (.0001). Kanske detta är en bidragande orsak till att en del visar tecken på sårbarhet. Det krävs i dagens samhälle både att man är självständig och ambitiös och dessutom visar prov på social kompetens – något man kan säga att omtänksamma personer gör – för att man skall ta sig fram här i livet.

Vi ställde också en lång rad frågor om hur man mindes sin skoltid. Dessa fick bilda ett antal skalor. Vi vet redan sedan tidigare analyser att upplevelsen av skolan, då man går i den, visar samband med den kommande tendensen till sårbarhet, men vi vet inte ännu hur minnet av skoltiden, mätt vid 25 års ålder samspelar med sådan sårbarhet. Jämför vi våra grupper

med resultatet på skolskalorna får vi dock tydliga tecken på sådant samband.

De med många tecken på sårbarhet ligger lägst och de utan sådana tecken högst på de skalor som mäter skoltrivsel ($p=.0004$), intellektuell kreativitet ($p=.003$), meningsfullhet ($p=.0001$) och initiativ och ansvar ($p=.07$). Detta innebär att de med många tecken mindes att de trivdes sämre än övriga, inte upplevde skolan som intellektuell kreativ eller meningsfull och inte krävde att få ta så mycket ansvar som de utan tecken på sårbarhet.

Vi hade också med ett antal frågor i avsikt att mäta de svarandes optimism. Även här får vi starkt statistiskt signifikanta skillnader mellan grupperna. De utan tecken på sårbarhet är naturligtvis i mycket högre grad optimistiska än de med många sådana tecken ($p=.0001$).

Låt oss sammanfatta jämförelserna mellan de olika sårbarhetsgruppernas poäng på övriga skalor som vi konstruerat på basis av deras svar på frågor i samma frågeformulär. Vi nöjer oss med de skalor där poängen statistiskt signifikant skiljer sig åt mellan de olika grupperna (tabell 38).

Sammanfattning

Om vi ser på våra mått på framgång verkar det ha gått bra för de allra flesta av våra respondenter. En liten grupp – ca 11%, lika många kvinnor som män – visar dock tecken på vad vi valt att kalla sårbarhet. Denna grupp har tagits fram genom att de som valt vissa speciella svarsalternativ på våra frågor fått poäng på en sårbarhetsskala. De svarsalternativ vi valt ut är sådana som vi menar kan peka på att de svarande ligger i riskzonen för att bli särskilt socialt sårbara. Följande svar har givit poäng på skalan:

om man bor provisoriskt, om man slutat skolan efter grundskolan eller hoppat av gymnasiet, om man prövar sig fram eller arbetar oregelbundet, har arbete men är långvarigt sjukskriven eller är arbetslös, om man går på AMU-utbildning, om man inte tror att man kommer att lyckas få den typ av jobb man vill ha, om man stannar kvar på sitt jobb, därför att man ändå inte kan hitta något bättre, om man tycker att jobbet är ett skitjobb, om man trivs ganska dåligt eller dåligt med sitt nuvarande arbete, om man inte

tycker det är viktigt för arbetslivskarriären att ta eget ansvar och försöka påverka, om man tycker att det inte spelar någon roll för karriären vad man gör, om man tror att det är bäst att ligga lågt och anpassa sig till situationen, om man inte ställer krav utan går kvar på en arbetsplats man inte trivs på, om man säger att hälsotillståndet är ganska dåligt eller dåligt, om man är i högsta grad orolig eller nedstämd och om man känt att man under senaste halvåret inte kunnat klara av sina problem.

Tabell 38. Aktuella skalor som visar statistiskt signifikanta medelvärdeskillnader mellan olika sårbarhetsgrupper.

Skalor	Sign. nivå
<u>Yrke</u>	
Aktuellt yrke	02
Yrkesönskan	02
<u>Viktigt i arbetet</u>	
Meningsfullt arbete	0001
Självständigt arbete	06
Tryggt arbete	.08+
<u>Viktigt i livet och framtiden</u>	
Karriärutveckling	.0005
<u>Nöjd med livssituationen</u>	
Nöjd med livet	0001
<u>Egenskaper</u>	
Omtänksamhet	008
Självständighet	.0003
Ambition	.0001
<u>Minne av skoltiden</u>	
Skoltrivsel	.0004
Intellektuell stimulans	.003
Meningsfull	.0001
Initiativ och ansvar	07
<u>Övrigt</u>	
Optimism	0001

+ de sårbara vill i större utsträckning ha ett tryggt arbete.

Man kan naturligtvis diskutera om dessa svar verkligen är tecken på social sårbarhet och tagna var för sig är det naturligtvis inte så. Kanhända handlar det mer om en slags marginalitet eller permanent osäkerhet, där de svarande prövar sig fram utan att ännu ha funnit sin definitiva väg. Om man emellertid har ett antal sådana svar kan man kanske anta att dessa respondenter i varje fall ligger i riskzonen.

Tittar vi sedan på sambandet mellan antalet poäng på sårbarhetsskalan och olika bakgrundsförhållanden stärker detta vår tes om att denna grupp är speciellt utsatt. De har en lägre socioekonomisk bakgrund, deras studieinriktning var mera praktisk än teoretisk, deras upplevelser av skolan var mera negativ än övriga grupper, de hade en mera mörk bild av framtiden i 18 års åldern, de var mindre självständiga och deras kontakter med föräldrarna var mindre än de som saknade dessa tecken på sårbarhet.

Ser vi på deras aktuella situation är de oftare sysselsatta i arbetaryrken, deras yrkesambitioner är till en del lägre, de betonar mindre betydelsen av att få ett meningsfullt och självständigt arbete och önskar i stället trygghet i arbetet. Karriärutvecklingen betonas mindre, de ser tillbaka på sin skoltid med större missnöje än övriga, de anser sig i mindre utsträckning vara självständiga, omtänksamma eller ambitiösa och visar mindre prov på optimism.

Sammantaget ger detta en bild av en grupp unga människor som förmodligen inte har de allra bästa förutsättningarna för att klara sig bra i livet. Det finns därför all anledning att redan tidigt, dvs. under uppväxtåren i hemmet och i skolan satsa mer på att ge inte bara dessa människor utan alla unga människor en så god uppväxtmiljö som möjligt i form av en mer individuell stöttning till såväl föräldrar som barn. Det är viktigt att barn och föräldrar får goda relationer till varandra, att det finns tid till umgänge och samtal. Det är också viktigt att skolan möter dessa barn och föräldrar med förståelse för att varje människa har sina speciella behov som behöver bli tillgodosedda. Det är viktigt att varje barn får utveckla sina speciella talanger och sina intressen och att alla bemöts som lika mycket värda. Förberedelsen inför övergången till arbetslivet måste också få en annan dignitet än

tet än det hittills haft. Ingendera är fallet idag om man skall döma av de ungas egna svar.

10. Diskussion

Det är nu dags att preliminärt försöka besvara de frågeställningar vi presenterade i kapitel 3. Att vi säger preliminärt beror på att vi i denna rapport endast analyserat svaren från en av undersökningsgrupperna, den som var 18 år vid första undersökningstillfället och gick andra året på gymnasiet. Men innan vi gör det vill vi gärna konstatera att det verkar ha gått bra för merparten av våra respondenter. Detta kan naturligtvis sammanhålla med att de alla är gymnasie studerande. Å andra sidan är nu för tiden flertalet i en åldersgrupp sådana som gått på gymnasiet, eftersom samhället inte har något annat att erbjuda i åldrarna 16-19 år.

Den första frågeställningen hade följande lydelse: *Hur går det för unga människor som i skolan upplevt misslyckande senare i livet?*

Vi måste då först diskutera vad vi menar vi med misslyckande. De enda mått vi har tillgång till är hur eleverna har upplevt sin tid i skolan. Somliga av eleverna upplevde skoltiden mycket positivt, andra var varken positiva eller negativa till sin skoltid och slutligen hade vi en grupp som upplevde skolan ganska eller mycket negativt. Man kan säga att det senare är att uppleva ett misslyckande att tvingas befinna sig i en skolsituation under många år, som vare sig tilltalar en eller lyckas stimulera en och som för många enbart är tråkig. Dessa elever lär sig naturligtvis ingenting, eftersom man inte lär sig något när man har tråkigt. Detta bör rimligen få många av dessa elever att känna ett misslyckande, som de kan uppleva som personligt.

Men man kan lika gärna vända på det och säga att det inte är eleverna som är misslyckade utan skolan har misslyckats med att ge eleverna den stimulans de har rätt att kräva med tanke på den tid de lägger ner på skolan. Men även om det är så att skolan misslyckats, så är det utan tvekan så att många individer förlägger detta misslyckande till sig själva.

Om vi alltså väljer att betrakta ett misslyckande som detsamma som vantrivsel eller missnöje med skolan, får alltså vår fråga en något annorlunda formulering: *Hur går det för unga människor, som ogillade skolan eller vantrivdes i den, senare i livet?*

Det är helt uppenbart att det inte gått så bra för dem när det gäller vidare studier, och det kanske inte heller är att vänta. Medan övriga grupper gått vidare till universitets- och högskoleutbildning i storutsträckning – mellan 40-50% – är det endast 18% av de mycket missnöjda som gjort detta och två tredjedelar slutade efter gymnasiet mot bara en tredjedel av de mycket nöjda. De arbetar i stor utsträckning – tre fjärdedelar – vilket är mer än i någon annan grupp. Däremot är det inte fler som är arbetslösa bland dessa unga människor.

Det är inte heller så att de arbetar i lägre yrken än de övriga eller har lägre yrkesambitioner. Men det förstnämnda kan naturligtvis hänga samman med att alla är i början av sin yrkeskarriär och därför svårigen kan väntas ha nått särskilt långt på karriärstegen.

Den andra frågeställningen hade följande lydelse: *Är sårbarhet speciellt vanlig i denna grupp?*

Här tvingas vi dock svara ja på frågan. Det är faktiskt så att de som var kritiska, missnöjda och olyckliga i skolan i högre grad än övriga visade tecken på sårbarhet. Man kan naturligtvis fråga sig om detta beror på deras upplevelser under skoltiden eller om det kan vara så att de som upplevde skolan så negativt som dessa respondenter gjorde, redan tidigt visade större tecken på sårbarhet och detta var anledningen till att de också avskydde skolan. Vi är tyvärr inte i den positionen att vi kan ge något svar på denna fråga. Men även om det vore så kan man säga att i så fall har skolan ändå misslyckats. Den måste naturligtvis räkna med att i sina elevgrupper också ha speciellt sårbara personer, som skolan måste hjälpa att på bästa sätt ta sig i genom sin skola

Den tredje frågeställningen hade följande lydelse: *Återhämtar sig denna grupp när de lämnat skolan och fått arbete?*

De i denna grupp som studerar, vilket är 24% mot 48% i den positiva gruppen klarar sig bättre. Det visar sig nämligen att de som studerar visar färre tecken på sårbarhet än de som arbetar. Detta sistnämnda gäller vare sig man arbetar regelbundet eller mera sporadiskt.

Nästa frågeställning var följande: *Kan denna grupps problem i skolan förklaras med psykiatriska problem?*

Man kan söka och sortera orsakerna till problem eller sårbarhet i skolan i tre kategorier:

Individ-, process eller systemrelaterade faktorer.

Med individrelaterade faktorer menas sådana som direkt relateras till eleven själv och elevens psykologiska och sociala förhållanden. Det rör sig om faktorer som i hög grad står utanför skolans möjligheter att påverka. De processrelaterade faktorerna handlar om det som ligger *inom* skolan det vill säga skolans organisation, arbetssätt och förhållningssätt mot elever. De systemrelaterade faktorerna slutligen rör det nationella styrsystemet, en maktfaktor som den enskilda skolan inte på kort sikt kan göra så mycket åt.

Vår studie har fokus på de processinriktade faktorerna och det systemteoretiska tänkandet. Vi har inte utvecklat instrument eller mått för psykiatriska diagnoser. Vår litteraturgenomgång visar också att just miljön och barnets samspelsmöjligheter med miljön på ett avgörande sätt påverkar hur det går senare i livet. Det gäller då samspelet med föräldrarna, andra viktiga vuxna, tillgång till en god förskola och skola, goda fritidsmöjligheter och övriga viktiga stödinsatser.

Skolan spelar en stor roll i sorteringen av elever. Skolans inre organisation och handlingsmönster påverkar tidigt barns utvecklingsmöjligheter. Idén om att skapa en svensk skola byggd på pedagogisk differentiering har ej gått i uppfyllelse men är ändå värd att kämpa för. Det handlar mycket om att forma en skola som utgår ifrån elevens egen utveckling och egna intressen. Då skapas en lojalitet bland såväl elever som föräldrar till skolan. Då ökar också förutsättningarna för alla slags elever och föräldrar att göra sig synliga i skolan respektive att engagera sig i intressekonflikter och söka lösningar som är anpassade till olika gruppers bildningsbehov.

Vår femte frågeställning var: *Hur lyckas denna grupp anpassa sig till samhällslivet?*

Samlad forskning visar att sårbarhet och utsatthet generellt sett har en tendens att samlas hos vissa grupper: människor med dålig hälsa, svag ekonomi, dålig skolunderbyggnad, avsaknad av målinriktad ambition, lågstatusyrken och ensamstående. Många studier visar att tidiga misslyckan-

den har en tendens att ligga kvar upp genom åren om inte konstruktiva processinriktade insatser kommer till stånd.

Vår studie visar att faktorer relaterade till skolsituationen kan ha betydelse för hur det går senare i livet. De personer som vi kategoriserat som missnöjda, kritiska och olyckliga har en högre poäng på sårbarhetsskalan än de som upplevt skolan positivt. Skillnaderna är signifikanta. Samma tendens går att utläsa när det gäller tro på framtiden. Unga människor med positiva minnen av skolan har en större framtidstro än personer med negativa minnen. Skillnaden är signifikant på 10%-nivån.

Begreppet självständighet i skolsituationen visar också på skillnader mellan de grupper som inte visar tecken på sårbarhet respektive motsatsen. Den starkare gruppen visar tecken på större självständighet än den mer sårbara gruppen. Människor med högre grad av självständighet kan sannolikt förväntas klara sig bättre i livet.

Sårbarhet är relaterat till socioekonomisk bakgrund. Unga människor från den lägre medelklassen och arbetarklassen har i vår studie fler tecken på sårbarhet än sådana från högre medelklassen.

Förutom skolfaktorer och socioekonomisk bakgrund kan vi se att personlighetsdrag som framtidsorientering och självständighet visar samband med risken för social sårbarhet senare i livet.

Personer som i vår studie visar tydliga tecken på sårbarhet är mer yrkesinriktade än studieinriktade. De som är nöjda med sin skolgång fortsätter i signifikant större utsträckning sina studier. Sett i ett samhällsperspektiv vet vi att människor med högre utbildningar uppvisar mindre grad av ohälsa än människor med okvalificerade yrken.

Kontakten med föräldrarna det vill säga hur mycket man samtalar respektive träffar sina föräldrar skiljer sig åt mellan grupperna.. Unga människor med högre grad av sårbarhet har inte samma närkontakt med sina föräldrar som den starkare gruppen. De förra vill inte heller satsa på familjen eller på fritidsverksamhet på samma sätt som den senare gruppen. Att vilja satsa på familj och fritidsverksamhet visar på vilja och beredskap att ta ansvar för eventuell framtida karriär och hälsa.

Sammantaget visar åtta variabler signifikanta skillnader mellan grupperna sårbara och icke sårbara med dess konsekvenser för framtiden:

Familjens socioekonomiska bakgrund

Studieriktning

Upplevelse av skolan

Framtidsorientering

Föräldrakontakt

Träffar föräldrarna på vardagar

Viktigt satsa på familjen

Självständig

Av tabell 38 i föregående kapitel framgår sammantaget att den sårbara gruppen i mindre utsträckning utsätter sig för utmaningar. Man ligger lågt och agerar inte för en bättre situation. Man önskar i mindre utsträckning få ett meningsfullt och självständigt arbete och föredrar i stället ett som är tryggt. Man satsar inte lika mycket på karriärutveckling.

Den sista frågeställningen var följande: *Kan framgång senare i livet motverka den känsla av misslyckanden gruppen bär med sig från skoltiden?*

Här skulle vi behöva en längre uppföljningstid för att kunna ge några säkra svar. Vi kan av våra svar se att de som visar tecken på framgång, t ex universitets- och högskolestudier eller ett yrke med hög social status, visar mindre tecken på sårbarhet. Man kanske hellre borde ställa frågan: *Hur skall man kunna hjälpa unga människor till framgång längre fram i livet?*

Det är naturligtvis viktigt att man börjar tidigt i livet med att ge barnen en god uppväxtmiljö. Denna innefattar goda och varma relationer till föräldrar och andra viktiga vuxna, vilket vi också kunnat se i våra data. Att uppmuntra föräldrar att förstå betydelsen av den viktiga samtalskontakten, inte minst under tonåren, bör vara en uppgift för samhället att informera om och stödja på olika sätt. Att utveckla goda fritidsaktiviteter är också viktigt. Därför är det mycket nedslående när man i pressen läser om hur

olika kommuner ofta väljer detta som första sparobjekt vid ekonomisk nedgång.

Skolan har vi pekat på i många sammanhang i denna rapport. Skolan måste bli en institution som alla elever kan känna har något att ge just dem. Alla måste få känna glädjen i att lära sig olika saker, glädjen i att behärska någonting som inte alla andra behärskar bättre. Skolan har svårigheter att leva upp till detta idag.. Vi måste radikalt förändra skolan. Den upptas alltför mycket av vad eleverna *skall* lära sig i stället för att låta deras *egna intressen styra* vilka inlärningsprojekt man går in i. Om skolan blev ett bildningscentrum dit eleverna gick för att söka kunskap om de olika frågor som upptar dem och om de där fick hjälp att bli experter på dessa frågor skulle många fler unga människor uppleva ett större självförtroende, en större självständighet och en större tilltro till sin egen förmåga och framtid (Andersson, 1999). Ytterst rör detta dialogen och samspelet mellan barn och vuxna, där vuxna har att vägleda barnen i ömsesidigt förtroende. Det är också på detta sätt barn bäst inspireras och känner sig trygga enligt vad de själva säger (Strander & Torstenson-Ed, 1999).

Att bygga upp självständighet och tro på sig själv är en fråga om samspel och bemötande från de vuxna. Ökad kunskap om betydelsen av skolans inre organisation och uppbyggnad med krav på inflytande och ansvar hos eleverna själva för studier, yrkesval och framtid torde vara en framkomlig väg om än inte utan svårigheter. De mönster som vi i denna studie ser visar att sårbara personer vågar och satsar i mindre utsträckning. De tror och hoppas också mindre på sina egna möjligheter och sätter ribban lägre, en situation som man tidigt borde kunna motarbeta med konstruktiva motåtgärder. Det handlar mycket om förhållningssätt och värdegrund bland vuxna.

Detta är den första rapporten i en serie från FABASKO-projektet. Vi kommer i följande rapporter att fortsätta våra analyser. Bland annat har vi grupper av respondenter, där alla inte fortsatt i gymnasiet. Vad innebär detta för deras eventuella sårbarhet? Vi har också ett material, där vi följt en grupp unga människor från mycket tidig ålder upp till 25 år. I detta ma-

terial har vi större möjligheter att belysa vad de tidiga uppväxtvillkoren betyder för senare eventuell sårbarhet.

Referenser

- Adler-Karlsson, G. (1977). *Tankar om den fulla sysselsättningen*. Stockholm: Prisma Debatt.
- Andersson, B-E. (1977.). *Familjestöd och utveckling. Forskningspromemoria*. FAST-projektet 1. Rapport från institutionen för pedagogik vid Högskolan för lärarutbildning i Stockholm, nr 5.
- Andersson, B-E. (1982). *Utvecklingsekologi. En teoretisk referensram till studiet av mänsklig utveckling*. FAST-projektet 15. Rapport från institutionen för pedagogik vid Högskolan för lärarutbildning i Stockholm, nr 1.
- Andersson, B-E. (1986). *Utvecklingsekologi*. Lund: Studentlitteratur.
- Andersson, B-E. (1989). Effects of public daycare – a longitudinal study. *Child Development*, 60, 857-866.
- Andersson, B-E. (1990). *Hur bra är egentligen dagis?* Stockholm: Liber.
- Andersson, B-E. (1992). Effects of day-care on cognitive and socioemotional competence of thirteen-year-old Swedish children. *Child Development*, 63:20-36.
- Andersson, B-E. (1994). Public policies and early childhood education. *European early childhood education research journal*, 2, 19-32.
- Andersson, B-E. (1995a). A contradictory school - A Swedish example. In B. Jonsson (ed): *Studies on Youth and Schooling in Sweden*. Stockholm: HLS Förlag, 1995, 19-39.
- Andersson, B-E. (1995b). "Does School Stimulate Young People's Development?" In Jonsson, B. (ed.) 1995. *Studies on Youth and Schooling in Sweden*. Stockholm: HLS Förlag.
- Andersson, B-E. (1999). *Spräng skolan*. Jönköping: Brain Books.
- Andersson, B-E. (red.). *Ungdomarna, skolan och livet*. Stockholm: HLS Förlag.
- Andersson, B-E. & Gunnarsson, L. (1990). *Svenska småbarnsfamiljer*. Lund: Studentlitteratur.
- Arnell-Gustafsson, U. (1988). *Om ungdomars syn på arbete. En litteratursammanställning*. Arbetslivscentrum, Stockholm.

- Arnell-Gustafsson, U. (1999). Från utbildning till arbete. I T. Hagström (red.), *Ungdomar i övergångsåldern*. Lund: Studentlitteratur.
- Baethge, (1992). Changes in work and Education as Constituting Factors of Social Identity. Theoretical and Political implications. I Halvorsen, T. & Olsen, O.J. *Det kvalifiserde samfunn? Ad Notam Gyldendal*, Oslo.
- Barker, D.J. (1991). The foetal and infant origins of inequalities in health in Britain. *Public Health Medicin*, 13:64-8.
- Barnombudsmannen. (1995). *Upp till 18 år. Fakta om barn och ungdom*.
- Barnpsykiatrikommittén. (1997). *Röster om barns och ungdomars psykiska hälsa*. Stockholm: SOU 1997:8.
- Baudrillard, J. (1988). *Selected Writings*. Oxford: Oxford University Press.
- Baumrind, D. (red.). (1991). Effective parenting during the early adolescent transition. I P.A. Cowan & M. Hetherington (Eds), *Family Transitions*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Belsky, J., Fish, M., & Isabella, R. (1991). Continuity and discontinuity in infant negative and positive emotionality: Family antecedents and attachment consequences. *Developmental Psychology*, 27:421-431.
- Ben-Shlomo, Y. & Davey Smith, G. (1991). Deprivation in infancy or in adult life: Which is more important for mortality risk? *Lancet*; 337:530-534.
- Berfenstam, R. & William-Olsson, I (1973). *Early child care in Sweden*. New York: Gordon and Breach.
- Berg Kelly, K., Alvé, B., Erdes, L., Erneholm, T., Johannisson, I. & Mattsson-Elofson, E. (1993). Ungdomars hälsovanor och riskbeteenden. *Läkartidningen*, 90(8):710-717.
- Berk, L. (1991). *Child development*. (3rd. Ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Bernstein, B. (1971). *On the classification and framing of educational knowledge*. I: F.D. Young (Ed.) *Knowledge and control. New directions for sociology of education*. London, Collier Macmillan.
- Blau, J.R. (1993). *Social Contracts and Economic Markets*. New York and London: Plenum Press.
- Bremberg, S. (1998). *Barnrapporten*. Huddinge: Centrum för Barn och Ungdomshälsa.

- Broady, D. m fl (2000). Skolan under 1990-talet. Sociala förutsättningar och utbildningsstrategier. I: *SOU 2000:39: Välfärd och skola. Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut*. Stockholm, Fritzes offentliga publikationer.
- Broberg, A., Wessel, H., Lamb, M., Hwang, C. (1997). Effects of care on the development of cognitive abilities in 8-year-olds: a longitudinal study. *Developmental Psychology*, 33:62-69.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The Ecology of Human Development. Experiments by nature and design*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Cederblad, M. (1996). Fifty years of epidemiologic studies in child and adolescent psychiatry in Sweden. *Nordic Journal of psychiatry*, 50 (Suppl. 36): 55-66.
- Clarke-Stewart, A. (1993). *Daycare*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Cochran, M; Gunnarsson, L; Gråbe, S & Lewis, J. (1984). *The Social Support Networks of Mothers with Young Children: A Cross-National Comparison*. Research Bulletin No 25. June 1984. Department of Educational Research, University of Gothenburg, Sweden.
- Dahlberg, G. & Åsén, G. (1998). Loris Malaguzzi och den pedagogiska filosofin i Reggio Emilia. I L. Svedberg. & M. Zaar, *Boken om pedagogerna*. Stockholm: Liber.
- Davey Smith, G., Bartley, & M. Blane, D. (1990). The Black report on socioeconomic inequalities in health 10 years on. *British Medical Journal*, 301:373-7.
- Dencik, L. (1997). *Framtidens skola: K-U-L*.
- Dohn, H. (1991). "Drop-Out" in Danish High School (Gymnasium): An Investigation of Psychological, Sociological and Pedagogical Factors. *International Review of Education*; 37, 415-428.
- Durlak, J.& Wells, A. (1997). Primary prevention mental health programs for children and adolescents: a meta-analytic review. *American Journal of Community Psychology*, 25 (2):115-152.

- Eriksson, R. & Jonsson, J.O. (Red.). (1994). *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Evertsson, J. (1997). Personlig kommunikation.
- Finn, J. & Achilles, C. (1990). Answers and questions about class size: a statewide experiment. *American Educational Research Journal*, 27(3): 557-577.
- Folkhälsorapport 2001. *Sociala skillnader, utsatthet och ohälsa*. Stockholm.
- Fonagy, P. (1996). Patterns of attachment, interpersonal relationships and health. I D. Blane, E. Brunner & R. Wilkinsson (Red.), *Health and social organization*. London: Rutledge:125-151.
- Frase, M. (1989). A Part-Time Higher Education System? *European Journal of Education*; 19, 173-182.
- Freinet, C. (1988). *För folkets skola*. Göteborg: Edition C & L Förlag.
- Furlong, A. & Cartmel, F. (1997). *Young people and Social Change. Individualization and risk in late modernity*. Buckingham: Open University Press.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind*. New York: Basic Books.
- Gardner, H. (1991). *The unschooled mind. How children think and how schools should teach*. New York: Basic Books.
- Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Oxford: Polity.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Oxford: Polity.
- Gunnarsson, L. (1984a). *Fäders och mödrars informella sociala nätverk. Resultat från en intervjuundersökning*. Rapport nr 134/1984 från Institutionen för praktisk pedagogik, Göteborgs universitet.
- Gunnarsson, L. (1984b). Småbarnsföräldrars informella sociala nätverk. I B-E Andersson (red): *Familjebilder*. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och Samhälle, 151-176.
- Gustavsson, B. (1991). *Bildningens väg. Tre bildningsideal i svensk arbetarrörelse 1880-1930*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Hagström, T. & Gamberale, F. (1995). Young people's work motivation and value orientation. *Journal of Adolescence* 18; 475-490.

- Hagström, T. (red.). (1999). *Ungdomar i övergångsåldern*. Lund: Studentlitteratur.
- Hammarström, A. (1996). *Arbetslöshet och ohälsa*. Lund: Studentlitteratur.
- Hartman, S. (1996). *Lärares kunskap. Traditioner och idéer i svensk undervisningshistoria*. Linköpings universitet: Skapande Vetande.
- Haug, P. (1998). *Pedagogiskt dilemma: specialundervisning*. Stockholm. Statens skolverk. (Skolverkets monografiserie).
- Hemmingsson, T., Lundberg, I., Diderichsen, F., & Allebeck, P. (1998). Explanations of social class differences in alcoholism among young men. *Social Science Medicine*, 47:1399-405.
- Hemström, Ö. (1998). *Male susceptibility and female emancipation. Studies on the gender difference in mortality*. Stockholm: Almqvist & Wiksell; 1998, pp.1-48.
- Henriksson, S. (1978). *Förskolans sociala roll*. Lund: Liber Läromedel.
- Hetherington, E. & Stanley-Hagan, M. (Red.). (1995). Parenting in divorced and remarried families. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates. I IM. Bornstein (Red.), *Handbook of parenting. Status and social conditions of parenting*; vol 3.
- Hultqvist, E. (2001). *Segregerande integrering – en studie av gymnasieskolans individuella program*. Stockholm: HLS Förlag.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. New Jersey: Princeton University Press.
- Jennings, K., Stagg, V., Coors, R. (1991). Social networks and mothers' interactions with their preschool children. *Child Development*, 62: 966-978.
- Jonsson, B. & Lundbom, T. (2000). UNGDOMAR SKOLA ARBETSLIV. Slutrapport. Rapportserie: *Ungdomar skola arbetsliv*. Rapport 6, Lärarhögskolan i Stockholm, Centrum för barn- och ungdomsvetenskap.
- Jonsson, B. (1996a). "Youth, Schooling and Societal Change in Sweden. On Youth Interpretation of The Social Contract." Paper presented in the XIVth Biennial ISSBD Conference, Quebec City, Canada, August 12-16, 1996.

- Jonsson, B. (1996b). "Youth Life Projects and the Social Contract in a Changing -Society." Paper presented at the European Congress on Education Research, ECER96, Seville, September 25-28, 1996.
- Jonsson, B. (1999). Unga vuxna, deras livsprojekt och tankar om framtida yrke. I Hagström, T. (red.). *Ungdomar i övergångsåldern*. Lund: Studentlitteratur.
- Kamerman, S. B. (1989). Child care, women, work, and the family: An international overview of child care services and related policies. In J.S.Lande, S. Scarr, & N. Gunzenhauser (eds.), *Caring for children. Challenge to America* (pp.93-110). Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Karasek, R. & Theorell, T. (1990). *Healthy work stress, productivity and the reconstruction of working life*. New York: Basic Books.
- Key, E. (1996). *Barnets århundrade I-II*. Stockholm: Bonnier. I nytryck med introduktion och kommentarer av Ola Stafsg. Stockholm: Informationsförlaget.
- Key, E. (1927). *Barnets århundrade*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Kihlblom, U. (1991): *Barn utveckling och mödrars arbete. En longitudinell studie av barns utveckling i relation till deras mödrars arbetsförhållanden*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Kihlblom, U. (1995). *Kvinnor, arbete och barn*. Lund: Studentlitteratur.
- Krantz, M. (1994). *Child development. Risk and opportunity*. Belmont, California.
- Ladd, G. (1990). Having friends, keeping friends, making friends, and being liked by peers in the classroom: Predictors of children's early school adjustment. *Child Development*, 61: 1081-1100.
- Lamer, K. (1991). *Du får inte vara med*. Lund: Studentlitteratur.
- Lash, S. (1992). *Modernity and Identity*. Oxford: Blackwell.
- Lassbo, G. (1988). An old topic in a modern society: single parenthood – effects and mediators. In: Ekberg, K. & Mjaavatn, P-E. (eds): *Growing into a Modern World*, Vol II, The Norwegian Center for Child Research, Trondheim, 1988.

- Lassbo, G. (1988). Mamma-(pappa)-barn. *En utvecklingsekologisk studie av socialisation i olika familjetyper*. Göteborg studies in educational sciences 68. Göteborg: Acta Universitatis Gothoburgensis, 1988. Dr.avh.
- Lassbo, G.(1990). En eller två föräldrar. B-E Andersson & L. Gunnarsson (red.), *Svenska småbarnsfamiljer* (pp.47-67). Lund. Studentlitteratur.
- Levi, L. (2000). *Stress och hälsa 2000*. Stockholm: Strömberg Distribution AB.
- Lindberg, L., Wargert, G. & Bremberg, S. (1997). *Tolvåringars självupplevda psykiska hälsa*. Huddinge: Sydvästra sjukvårdsområdet och Centrum för Barn- och Ungdomshälsa, Samhällsmedicin, Stockholms läns landsting.
- Lindblad, S.(1994). Skolkarriär och levnadsbana. I R. Eriksson & J:O: Jonsson (Red.). *Sorteringen i skolan*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Lindbladh, E., Lyttkens, D:H:, Hanson, B:S:, Östergren, P., Isacson, S-O., Lindgren, B. (1996). An economic and sociological interpretation of social differences in health-related behaviour. An encounter as a guide to social epidemiology. *Social Science Medicine*, 43:1817-27.
- Lundberg, O. (1993). The impact of childhood living conditions on illness and mortality in adulthood. *Social Science Medicine*, 36:1047-52.
- Lundberg, U. (1999). Utsatthet och ohälsa ur ett psykobiologiskt perspektiv. I Härenstam, A., Lindbladh, E., Lundberg, U., Starrin, B., *I vanmaktens spår*. Umeå: Boréa Bokförlag 1999, 223-246.
- Lundbom, T. (2000). Ung och nyanställd. En enkätundersökning av nyanställda unga vuxna på AstraZeneca. Rapportserie: *Ungdomar skola arbetsliv*. Rapport 5, Lärarhögskolan i Stockholm, Centrum för barn- och ungdomsvetenskap.
- Lytard, J.-F. (1984). *The Postmodern Condition. A Report on Knowledge*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet. *Lpo 94 anpassad till förskoleklassen och fritidshemmet*. Stockholm: Regeringskansliet, Utbildningsdepartementet.

- Mackenback, J., Kunst, A. (1997). Measuring the magnitude of socio-economic inequalities in health: an overview of available measures illustrated with two examples from Europe. *Social Science Medicine*, 44:757-771.
- Montessori, M. (1992). *Barnasinnnet. The absorbent mind*. Solna: MacBook.
- Montessori, M. (1998). *Barndomens gåta*. Jönköping: Seminarium Utbildning och förlag.
- Montessori, M. (1998). *Upptäck barnet!* Jönköping: Seminarium Utbildning och förlag.
- Mortimore, P. (1991). *Bucking the Trends; Promoting Successful Urban Education*. Paper presented at Times Educational Supplement/Greenwich Annual Lecture.
- Murray, Å. (1994). *Dropout-problematik i ett europeiskt perspektiv – en litteraturgenomgång*. Stockholm: Gotab.
- Murray, Å. (1998). *Från skola till arbete på 1970-, 1980- och 1990-talen för ungdomar utan gymnasieutbildning*. Institutionen för specialpedagogik. Lärarhögskolan i Stockholm.
- Negt, O. (1987). *Levande arbete, stulen tid. Politik och kulturella dimensioner i kampen om arbetstiden*. Göteborg: Röda bokförlaget.
- Nermo, M. & Stern, L. (2001). Kappsäck och välfärd. I SOU 2001:53. *Välfärdsbokslut, Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde*. Stockholm.
- OECD (1994). *Children and Youth at Risk*. Paris.
- Ohrlander, K. (1994). Hur kan man diskutera ett barnens århundrade. *Locus*, 1 1, 3-10.
- Olausson, P.O. (1991). Mortality among elderly in Sweden by social class. *Social Science Medicine*, 32:437-40.
- Olsson Hort, S.E. (1993). En socialpolitik för ett nytt barnårhundrade? *Locus*, 4, 3-11.
- Palme, J. & Stenberg, S. Å. (Red.). (1998). *Arbetslöshet och välfärd*. Stockholm: Norstedts.
- Pamuk, E. (1985). Social class inequality in mortality from 1921 to 1972 in England and Wales. *Population Studies*, 39:17-31.

- Power, C., & Matthews, S. (1997). Origins of health inequalities in a national population sample. *Lancet*, 350:1584-9.
- Power, C., Bartley, M., Smith, G., & Blane, D. (1996). Transmission of social and biological risk across the life course. I D. Blane, E. Brunner & R. Wilkinson (eds.) *Health and social organization*. London: Routledge, 188-203.
- Raundalen, M. (1997). *Empati och aggression: om det viktigaste i barnuppfostran*. Lund: Studentlitteratur.
- Robinson, N.M., Robinson, H.B., Darling, M.A., & Holm, G. (1979). *A world of children. Day care and preschool institutions*. Monterey, Calif: Brooks/Cole.
- Rydell, A-M. (1991). School adjustment and peer relations among Swedish school children, some aspects of "the new morbidity". *Acta Univ Ups comprehensive summaries of Uppsala dissertations from the Faculty of Social Science* 24.
- Sandqvist, K. (1987). *Fathers and family work in two cultures: Antecedents and concomitants of fathers' participation in child care and household work*. Studies in Education and Psychology, Stockholm Institute of Education, Department of Educational Research. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Sandqvist, K. (1993). *Pappor och riktiga karlar. Om mans- och fadersrollen i ideologi och verklighet*. Stockholm: Carlssons.
- Sandqvist, K. (1996) Dimensions of parenting and child development. I.U. Björnberg & A.-K. Kollind (red) *Men's Family Relations*, 153-174. Stockholm: Almqvist & Wiksell, International.
- Schaffer, H. (1996). *Social development*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Schorr, LB. (1989). *Within our reach. Breaking the cycle of disadvantage*. New York: Doubleday.
- SOU 1972:26. *Förskolan. Del 1. Betänkade avgivet av 1968 års barnstugeutredning*, Stockholm.
- SOU 1972:27. *Förskolan. Del 2. Betänkade avgivet av 1968 års barnstugeutredning*, Stockholm.

- SOU 1972:41. *Familj och äktenskap, 1. Betänkande avgivet av Familjelagssakkunniga*. Stockholm.
- SOU 1974:7. *Barn och ungdomsvård. Betänkande avgivet av Fosterbarnsutredningen*. Stockholm.
- SOU 1974:42. *Barns fritid. Fritidsverksamhet för 7-12-åringar. Betänkande avgivet av 1968 års barnstugeutredning*. Stockholm.
- SOU 1974:53. *Skolans inre arbete. Betänkande avgivet av Utredningen om skolans inre arbete – SIA*. Stockholm.
- SOU 1975:24. *Tre sociologiska rapporter*. Utgivna av Familjelagssakkunniga. Stockholm.
- SOU 1975:30. *Barnens livsmiljö*. Betänkande av Barnmiljöutredningen, Stockholm.
- SOU 1975:62. *Förkortad arbetstid för småbarnsföräldrar. Betänkande avgivet av Familjestödsutredning*. Stockholm.
- SOU 1975:87. *Samverkan i barnomsorgen. Betänkande från arbetsgruppen för samhällets barnomsorg*. Stockholm.
- SOU 1977:37. *Underhåll till barn och frånskilda. Delbetänkande avgivet av Familjelagssakkunniga*. Stockholm.
- SOU 1978:5. *Föräldrautbildning, 1. Kring barnets födelse. Betänkande från arbetsgruppen för samhällets barnomsorg*. Stockholm.
- SOU 1978:10. *Barnets rätt, 1. Om förbud mot aga. Betänkande avgivet av utredningen om barnets rätt*. Stockholm.
- SOU 1978:39. *Föräldraförsäkring. Betänkande avgivet av Familjestödsutredning*. Stockholm.
- SOU 1979:28. *Barnolycksfall. Betänkande avgivet av Barnolycksfallsutredningen*. Stockholm.
- SOU 1979:57. *Barnomsorg – behov, efterfrågan, planeringsunderlag. Huvudbetänkande avgivet av Planeringsgruppen för barnomsorg*. Stockholm.
- SOU 1979:63. *Barnets rätt, 2. Om föräldraansvar m m. Betänkande avgivet av utredningen om barnets rätt*. Stockholm.
- SOU 1980:27. *Barn och vuxna. Barnomsorgsgruppens slutbetänkande om föräldrautbildning*. Stockholm.

- SOU 1981:25. *Bra daghem för små barn. Rapport utgiven av Familjestödsutredning*. Stockholm.
- SOU 1992:94. *En skola för bildning*. Stockholm.
- SOU 1997:40. *Unga och arbete*. Delbetänkande av Ungdomspolitiska kommittén. Stockholm.
- SOU 1999:137. *Delbetänkande från Nationella Folkhälsokommittén*. Stockholm.
- SOU 2001: 53. *Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde*. Stockholm.
- SOU 2001:55. *Kommittén välfärdsbokslut. Barns och ungdomars välfärd*. Stockholm.
- Statistiska Meddelanden U 1988:55. *Elevpanel för longitudinella studier. Elevpanel 1. Från grundskolan genom gymnasieskolan 1983-1987*. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.
- Statistiska Meddelanden U 1994:01. *Elevpanel för longitudinella studier. Elevpanel 2. Från grundskolan genom gymnasieskolan 1988-1992*. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.
- Steinberg, L., Lamborn, S. D., Darling, N., Mounts, N.S, & Dornbusch, S.M. (1994). Over-time changes in adjustment and competence among adolescents from authoritative, authoritarian, indulgent, and neglectful families. *Child Development*, 65, 754-770.
- Storstadskommittén (1997). *Att växa upp bland betong och kojor*. Ett delbetänkande om barns och ungdomars uppväxtvillkor i storstädernas utsatta områden. Stockholm.
- Strander, K. (1997). *Jag är glad att jag gick på dagis – fyrtio ungdomar ser tillbaka på sin uppväxt*. Stockholm: HLS Förlag.
- Strander, K. & Torstenson-Ed, T. (1999). *Barnen och läroplanen – om barns och vuxnas syn på lärande*. Stockholm: Gothia.
- Sulusi-Sjö, J., Burström, B. & Tillgren, P. (1997). *Marginaliserad, utstött, utsatt eller utslagen?*. Stockholm: Karolinska Institutet, Vit rapport 357.
- Svedberg, L. (1995). *Marginalitet*. Lund: Studentlitteratur.
- Therborn, G. (1993). The politics of childhood I. The rights of children since the constitution of modern childhood. A comparative study of

- Western nations. In F. Casles (ed.) *Families of Nations*. Aldershof, Dartmouth,.
- Thomas, W.I. & Thomas, D.S. (1928). *The child in America*. New York: Alfred A. Knopf.
- Torstenson-Ed, T. (1997). *Barns livsvägar genom daghem och skola*. Linköping: Studies in Education and Psychology, No. 55, Linköping University.
- Thorslund, M. & Lundberg, O. (1994). Health and inequalities among the oldes old. *Aging Health*, 6: 51-69.
- UNICEF: *The progress of nations*.1993.
- Wadensjö, E. (1987). *The youth labor market in Sweden: changes in the 1980s*. Stockholm: Swedish Institute for Social Research.
- Wallin, K. (1981). *Ett barn har hundra språk*. Stockholm: Sveriges Utbildningsradio.
- Wallin, K. (1993) *Flygande mattor och forskande barn. Om filosofin på ett daghem i Helsingfors jämfört med tankarna i Reggio Emilia*. Stockholm: HLS Förlag.
- Van de Mheen, H., Reineveld, A. & Machenbach, J. (1996). Socioeconomic inequalities in perinatal and infant mortality from 1854 to 1990 in Amsterdam, the Netherlands. *European Journal of Public Health*, 188-203.
- Van Ijzendoorn, M. (1995). Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: a meta-analysis on the predictive validity of the Adult Attachment Interview. *Psychological Bulletin*, 117, 387-403.
- Williams, T. (1987) *Participation in education*. ACER Monograph No. 30, Hawthorn, Victoria, Australia.
- World Health Organization. (1986). The Ottawa charter for health promotion. *Health Promotion*,1986, iii-v.
- Vågerö, D. & Illsley, R. (1997). Explaining health inequalities: Beyond Bland and Barker. *European Sociological Review*, 11, 219-241.
- Yoshikawa, H. (1994). Prevention as cumulative protection: efforts of early family support and education on chronic delinquency and its risk. *Psychological Bulletin*, 115, 18-54.

- Zetterberg, H. et al. (1983). *Det osynliga kontraktet*. Vällingby: SIFO Förlag AB.
- Åberg, R. (1998). Arbetslöshet och marginalisering, I J. Palme & S. Å. Stenberg (red.), *Arbetslöshet och välfärd*. Stockholm: Norstedts, 95-112.
- Östberg, V. (1996). *Social structure and children's life chances*. Stockholm: Institutet för social forskning.

Hur går det i livet för unga människor som upplevt misslyckanden i skolan? Är sårbarhet speciellt vanlig bland dem? Kan deras svårigheter i skolan förklaras med psykiatriska problem? Hur lyckas de anpassa sig till samhällslivet? Kan framgång senare i livet motverka den känsla av misslyckanden de bär med sig från skoltiden?

I denna första rapport från FABASKO-projektet analyseras enkätmaterial från en stor grupp 25-åringar. Ungdomarna besvarade första gången enkäter när de var 18 år och gick på gymnasiet.

Syftet är att få en bild av hur dessa unga vuxna anpassat sig till sin vuxenroll och till samhällets krav på dem. Författarna försöker också ta reda på om vissa av dem kan antas vara mer utsatta än andra och se vad som karakteriserar denna grupp.

Denna rapport finns att hämta i pdf-format på
<http://www.lhs.se/iol/publikationer/>

ISSN 1404-983X ISBN 91-89503-08-2

**Institutionen för individ, omvärld och lärande,
Lärarhögskolan i Stockholm**